

BARÁTH MAGDOLNA
MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJETUNIÓ

Magyarország külkapcsolataiban a Szovjetunió az 1956-os forradalom utáni időszakban is az egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) reláció volt, a magyar–szovjet kapcsolatok jelentőségüknél fogva továbbra is túlnőttek a Külügyminisztérium keretein.

A két ország 1956 utáni kapcsolatának teljes körű, minden aspektusra kiterjedő bemutatása a források hiánya, illetve feltáratlansága miatt ma még nem lehetséges. A magyar levéltári anyag kutatásának nincsenek jogszabályi akadályai, de a Kádár-korszak történetének feltárására irányuló kutatásoknak még csak a kezdetén járunk. Ráadásul a magyar–szovjet viszony bemutatásához elengedhetetlen lenne a szocialista országok integrációs szervezetei, a KGST és a Varsói Szerződés tevékenységének tanulmányozása is; ez utóbbi területen a kutatómunka éppen csak elkezdődött. Még rosszabb a helyzet az orosz levéltári forrásokkal. A KGST és a Varsói Szerződés ottani iratai ma még teljességgel hozzáférhetetlenek. A szovjet külügyi dokumentumok csak 1964-ig kutathatók, s az iratokhoz való hozzáférés nagyon esetleges.

Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetében 1956 októbere–novembere egyfajta választóvonalat jelentett. A magyarországi események és az azok megisméltődésétől való félelem mindkét oldalt a kapcsolatok jellegének újragondolására ösztönözte, s a szovjet vezetést arra készítette, hogy revízió alá vegye a kelet- és közép-európai országokkal szemben folytatott politikáját, megváltoztassa annak módszereit és eszközeit. A szovjet külpolitikai irányváltást azonban nem lehet csupán a lengyelországi és a magyarországi eseményekhez kapcsolni. A változás bizonyos jelei már Sztálin halála után érzékelhetővé váltak; a szovjet vezetés törekedett a kapcsolatok hivatalos, államközi alapokra helyezésére, gyakoribbá váltak a párt- és állami vezetők két- és többoldalú találkozásai, a külpolitikai lépések egyeztetése.

Míg korábban az ún. népi demokratikus országokban szolgáló szovjet nagykövetek szinte totális ellenőrzést gyakoroltak a fogadó ország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élete felett, 1954 elején a hatáskörét túllépő lengyelországi szovjet nagykövet a lengyel párt ügyeibe való beavatkozása miatt már állomáshelye elhagyására kényszerült. Az SZKP KB Elnöksége 1954. február 13-án tárgyalta Popov varsói szovjet nagykövet ügyét, akit súlyosan elmarasztaltak azért, mert állítólag figyelmen kívül hagyta az SZKP KB és a szovjet kormány arra vonatkozó utasítását, hogy a Szovjetunió nagykövetei semmilyen módon nem avatkozhatnak be a népi demokratikus

országok belügyeibe. A nagykövetnek felrötták, hogy Bieruttal való beszélgetései során helytelenül értelmezte az SZKP KB által a LEMP-nek adott tanácsokat, valamint számos kérdésben tendenciózusan értékelt a lengyel belpolitika egyes kérdéseit és a lengyel vezetők tevékenységét.¹ Az SZKP KB Elnökségének Popov ügyében hozott 1954. március 29-i határozata felhívta a Szovjetunió népi demokratikus országokban szolgáló valamennyi nagykövetének figyelmét, hogy igazságosan és mindenoldalúan tájékoztassák a szovjet kormányt a fogadó ország bel- és külpolitikájáról, s eközben ne avatkozzanak be az országok belügyeibe. E határozat szerint a Szovjetunió nagykövetei a kommunista és munkáspártok vezető szerveinek bármiféle tanácsokat és ajánlásokat csak az SZKP KB megbízásából adhattak, s tartózkodniuk kellett a tanácsok és ajánlások bármiféle saját értelmezésétől.²

Hruscsov már 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusán tartott előadói beszédében kijelentette, hogy „a szocializmus országainak fejlődését a teljes önállóság és függetlenség jellemzi mind a politikában, mind a gazdaságban”.³ Habár ezt a kijelentését a sztálini irányvontaltól való elhatárolódásként értelmezték, a kongresszus határozatának szövegébe nem került bele, és a sajtó sem kommentálta.⁴

A szovjet kormány – a magyarországi felkelés hatására készült – 1956. október 30-i nyilatkozata önkritikusan elismerte a múltban a szocialista országokkal kapcsolatban elkövetett hibákat, és kimondta, hogy a szocialista országok „kölcsonös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik”. Azt is kijelentette, hogy kész megvitatni a többi szocialista ország kormányával azokat az intézkedéseket, amelyek biztosítják „a szocialista országok gazdasági kapcsolatainak további fejlesztését és erősítését avégett, hogy kiküszöbölje a gazdasági kapcsolatokban a nemzeti szuverenitás, a kölcsonös előnyök és egyenjogúság elve megsértésének bármiféle lehetőségeit.”⁵

Orlik szerint a szovjet vezetés ezen az elvi alapon folytatott tárgyalásokat és kötött megállapodásokat a szocialista tábor országaival 1956 végén–1957 első felében.⁶ Nyezsinszkij és Cselisev ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy habár a szovjet külpolitika doktrinális alapjaiban 1953–64 között valóban radikális változások történtek (Hruscsov „újításai” közé sorolják pl. a külpolitikai lépések koordinációját), hiba lenne azonban ezeket eltúlozni, s még inkább idealizálni. Szerintük a Szovjetunió külpolitikájában megnyilvánuló új megközelítési módok ellenére a szovjet vezetés Hruscsov alatt sem tudott teljes egészében megszabadulni a sztálinizmus doktrinális bilincseitől – nem csupán a kapitalista, de a szocialista országokkal való viszonyban sem –, hiszen „»a szocialista tábor egységének és összeforrottságának« megtartása végett Moszkva a korábbiakhoz hasonlóan mindenekeelőtt az erőszakos nyomásgyakorlás eszközeit alkalmazta”.⁷

1 Furszenko glav. red. (2003) 881. p.

2 Uo. 882–883. p.

3 Idézi: Orlik red. (2000) 371. p.

4 Uo. 371. p.

5 A nyilatkozatot közli: Gál et al. szerk. (1993) 65–67. p.

6 Orlik red. (2000) 372–376. p.

től – nem csupán a kapitalista, de a szocialista országokkal való viszonyban sem –, hiszen „»a szocialista tábor egységének és összeforrottságának« megtartása végett Moszkva a korábbiakhoz hasonlóan mindenekeelőtt az erőszakos nyomásgyakorlás eszközeit alkalmazta”.⁷

Hruscsov 1964. októberi leváltását követően a Brezsnyev-féle vezetés nem hozott lényegi változásokat a szovjet külpolitikában, annak alapja továbbra is a békés egymás mellett élés és a proletár internacionalizmus maradt. Amint azonban a szerzők rámutatnak, az alapelveken belül a prioritások elég gyorsan megváltoztak: fontosabbá vált a szocialista országok összeforrottságának megerősítése, az ázsiai, afrikai, latin-amerikai népek nemzeti-felszabadító küzdelmének támogatása – és csak ezt követte a békés egymás mellett élés politikájának folytatása.⁸

Érvényben maradtak Hruscsov koncepcionális változtatásai a külpolitikai egyeztetéseket illetően is. Ennek különböző formái alakultak ki a párt- és állami vezetők találkozójától az információ- és delegációcserén keresztül a külügyminiszterek és az egyes pártok külügyi titkárainak rendszeres találkozójáig. Az egyes lépések egyeztetése, a közös álláspont kidolgozása jelentős előrelépés volt a külpolitikában szovjet részről 1953-ig alkalmazott nyílt diktátumok után (pl. Sztálin ultimátumszerű követelése a Marshall-terv elutasítását vagy a jugoszlávellenes kampányt illetően), de egyben korlátozta is az egyes országok szuverenitását. A gyakorlatban ugyanis valamennyi ország a közösen kidolgozott irányvonalat hajtotta végre, s saját érdekek érvényesítése csak abban az esetben volt lehetséges, ha az nem mondott ellent az általános irányvonalnak.⁹ A „korlátozott szuverenitás” doktrínáját Brezsnyev legerőteljesebben az 1968-as csehszlovákiai bevonulás előkészítésekor és a fegyveres intervenció igazolására alkalmazta, de ideológiai kontúrjait már Hruscsov alatt megrajzolták.¹⁰

Mindezekkel együtt nem osztom azt a véleményt, hogy a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata csupán taktikai lépés volt, és a magyar forradalom leverését követően azonnal el is feledték.¹¹ Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az abban foglalt elvek érvényesülése a Kádár-kormány kinevezését követő első hetekben Magyarország tekintetében egyáltalán nem volt érzékelhető, sőt a beavatkozás a sztálini idő-kénél is erőteljesebb és közvetlenebb volt. A Szovjetunió erőszakszervezeteinek képviselői és az SZKP KB megbízásából 1956. november közepétől december elejéig Magyarországon tartózkodó szovjet politikusok nemcsak beavatkoztak a magyar ügyekbe, de sokszor úgy viselkedtek, mint az ország igazi urai.¹²

7 Nyezsinszkij–Cselisev (1995) 34–35. p.

8 Uo. 35. p.

9 Smeljov red. (2002) 286–287. p.

10 Nyezsinszkij és Cselisev a kommunista és munkáspártok 1957. novemberi és 1960. novemberi találkozóján megfogalmazott nyilatkozatok egyes kitételeit hozta fel erre példaként. Nyezsinszkij–Cselisev (1995) 36–37. p.

11 Vö. Békés (2000) 796. p.

12 Az SZKP KB Elnöksége november 10-én arról döntött, hogy a helyzet normalizálása érdekében Magyarországra küldik Szuszlovot és Arisztovot. Andropov nagykövetet utasították, hogy keresse fel Kádár Jánost, és közölje vele: mivel Moszkvában komoly aggodalomra ad okot, hogy az országban és különösen Budapesten az élet normalizálása és a politikai konszolidáció nagyon lassan halad, célszerűnek tartják, hogy Budapestre küldjék a KB titkárait és néhány gazdasági szakembert, akik Kádár segítségére lehetnek az ellátás megszervezésében, a közlekedés helyreállításában és egyéb ügyekben. Andropov az SZKP KB Elnöksége nevében arról biztosította Kádárt, hogy valamennyien nem hivatalosan tartózkodnak majd Magyarországon, és kizárólag a magyar pártvezetés utasítása alapján fognak tevékenykedni. November 14-én Szuszlov

Az MSZMP legszűkebb vezetésének tagjai tudatában voltak annak, hogy a szovjet pártmegbízottak magyarországi tevékenysége és a szovjet csapatok jelenléte kiálló ellentmondásban áll a magyar néphez intézett november 4-i felhívásukban tett ígérettel, hogy biztosítják a nemzeti függetlenséget és szuverenitást. Az MSZMP ideiglenes vezető testületeiben 1956 novembere folyamán többször szóba került a magyar–szovjet viszony, s a kérdés gyakorlatilag a magyar párt- és kormányküldöttség moszkvai látogatásáig napirenden maradt. Az MSZMP IKB 1956. november 11-i ülésén előbb Fehér Lajos, majd hozzá csatlakozva Földes László javasolta, hogy az MSZMP forduljon az SZKP-hoz, hívja össze a nyolc szocialista párt vezetőit, és tárgyalják meg, hogy milyen alapokra helyezték a szocialista pártok együttműködését. A javaslatot Földes azzal indokolta, hogy Szuszlovnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére rendezett ünnepségen elmondott beszédét olvasva olyan érzése van, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága nem vonta le a kellő következtetéseket az elmúlt 6–8 évben, vagy akár 1945 óta folytatott politikáját illetően, ezért „a Szovjetunió érdekében, de az egész nemzetközi munkásmozgalom érdekében is szorítani kell az elvtársakat, hogy változtassanak ezen a politikán”.¹³

A Fehér–Földes-javaslat határozati szintre emelkedett, és ennek megfelelően Kádár november 12-én levelet írt Hruscovnak, amelyben javasolta, hogy az SZKP, valamint a népi demokratikus országok testvérpártjainak küldöttei tanácskozzanak az egymás közötti viszonyról, illetve azon belül a nemzeti kérdéstről a magyarországi események tapasztalatai alapján, és ennek előkészítésére az SZKP KB Elnöksége két-három tagjának Magyarországra küldését javasolta. A válasz már másnap, november 13-án megérkezett: Hruscov egyetértését fejezte ki a tanácskozás összehívásával, és közölte, hogy a Budapesten tartózkodó Szuszlov és Arisztov, illetve a napokon belül oda érkező Malenkov megtárgyalják vele az előkészítéssel kapcsolatos kérdéseket.¹⁴

A két ország közötti viszony tisztázásának kérdését Kádár a szovjet pártelnökség Budapesten tartózkodó vezetői előtt is felvetette. Mint az Malenkovék 1956. november 22-i, az SZKP Központi Bizottságának küldött jelentéséből kitűnik, Kádár szerint „a nemzeti kérdés a magyar események fényében mindenekelőtt a szuverenitás és függetlenség kérdése. [...] A tömegek tudni akarják [...] hogyan alakulnak a továbbiakban Magyarország és a Szovjetunió, valamint a többi szocialista ország kölcsönös kapcsolatai. [...] a szuverenitásról, a függetlenségről, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásról, mint olyan elvekről, amelyeken a Szovjetunió és a népi demokratikus országok közötti kapcsolatok nyugszanak, korábban is többször nyilatkoztunk. A gyakorlatban azonban ezeket az elveket nem mindig tartottuk be. [...] Konkrétan

meg kell mondanunk a népnek, hogyan fognak a gyakorlatban megvalósulni ezek az elvek a jövőben. Tisztázni kell a pártok közötti viszonyt, ezt követően az állami vonalat, és megfelelő távlatot kell adni a kérdésnek.”¹⁵ Kádár János a szovjet kormány

vékhoz csatlakozott Malenkov is. Szereda–Sztikalin red. (1998) 637–638. p.

¹³ Némethné–Sipos szerk. (1993) 47. p.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-288. f. 9/1956/7. ő. e.

1956. október 30-i nyilatkozatának továbbfejlesztésére és konkretizálására tett javaslatot, ami szerinte lehetővé tenné, hogy Magyarország függetlenségének és szuverenitásának kérdésében „pozitív” párt- és kormányprogramot dolgozzanak ki. A már idézett november 11-i IKB ülésen elhangzottak alapján a szovjet politikusok arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar pártvezetésen belül akadnak olyanok, akik hajlamosak bírálni az SZKP-nak a népi demokratikus országokkal kapcsolatos politikáját, s ebben a bírálóban hasonlóságot véltek felfedezni Tito pulai beszédével.

A kétoldalú viszonyt illetően a legélesebben talán Földes László fogalmazott az Ideiglenes Központi Vezetőség 1956. december 2–3-i ülésén a párt feladataival kapcsolatos vitában. Szerinte az MSZMP-nek két kérdést kell megválaszolnia: „Az egyik a Szovjetunióhoz való viszonyunk kérdése. [...] Nekünk nyilatkozni kell arról, hogy [a] Szovjetuniót továbbra is példaképünknek tekintjük, hálásak vagyunk, hogy ismét segített nekünk, de ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy miben kell új alapokra helyezni viszonyunkat [...] Meg kell mondani, hogy önállóak és függetlenek vagyunk [...] Meg kell mondani, úgy ahogy érezzük és gondoljuk, úgy ahogy a Szovjetunió is gondolja és deklarálja, az egyenjogúság alapján.”¹⁶

Feltehetőleg az új alapelvek rögzítésének szándékával született az az 1956. december 12-i keltezésű, aláírás nélküli dokumentum is, amely Apró Antal miniszterelnök-helyettesi iratai között maradt fenn, és „A szovjet–magyar viszony kérdéséhez”¹⁷ címmel meglehetősen kritikusan elemzi a kétoldalú kapcsolatokat 1945-től 1956-ig. Olyan kérdéseket feszeget, amelyek előtte és még jóval később is tabunak számítottak (a szovjet hadsereg jelenléte, a Szovjetuniónak a volt magyarországi német tulajdonra támasztott, mintegy négy milliárd forintot kitevő – a dokumentum készítője szerint teljesen jogtalan és megengedhetetlen – követelése, az MDP és az SZKP közötti függetelmi viszony). A dokumentum készítői javaslat formájában próbálták körvonalazni, hogyan képzelik el azt a politikai állásfoglalást a Szovjetunió részéről, amely „új és helyes” alapokra helyezhetné a szovjet–magyar viszony fejlődését. Ebben a tervezett szovjet nyilatkozatban a szovjet kormánynak kötelezettséget kellett volna vállalnia arra, hogy a magyarországi belső helyzet megszilárdulásával egy időben kivonja csapatait Budapestről, és amint a nemzetközi helyzet alakulása ezt lehetővé teszi, Magyarország területéről is, valamint arra, hogy a magyar kormánnyal közösen felülvizsgálja a két ország közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat, a helyzetet a nyilvánosság elé tárja, és kijavítja mindazt, ami ezekben a kapcsolatokban hátrányosan érintette a magyar népgazdaságot. A nyilatkozatban annak is szerepelnie kellett volna, hogy az SZKP minden tekintetben az egyenjogúság alapjaira kívánja helyezni kapcsolatait a Magyar Szocialista Munkáspárttal. Sem a nemzetközi jelentőségű kérdések megvitatásától, sem a tapasztalatok kicserélésétől, sem az elvtársi tanácsoktól nem fog elzárkózni, de az MSZMP politikájának kialakítását, végrehajtását és vezetésének a kérdését a párt belügyének tekinti.

¹⁵ Szereda–Sztikalin (1993) 172. p.

¹⁶ Némethné–Sipos szerk. (1993) 157–158. p.

¹⁷ MOL XIX-A-2-gg 39. d.

A feljegyzésben rögzített vélemény nem vált hivatalos állásponttá,¹⁸ de néhány probléma (mint pl. a Szovjetunióknak átadott német javak megváltásáért fizetendő tartozás elengedése) felkerült belőle az 1957 januárjában kezdődött gazdasági tárgyalások napirendjére. A magyar vezetés nem akarta kiélezni a kétoldalú viszonyt, s ebben nyilvánvalóan szerepet játszott Kádárék – elsősorban gazdasági szempontból – kiszolgáltatott helyzete. A szovjet pártvezetésnek küldött beszámolókból jól látszik, hogy a magyar pártvezető november folyamán számos alapvető kérdésben (az október 23-i események jellegének értékelése, a Nagy Imréhez való viszony, a többpártrendszer kérdése, a szovjet csapatok kivonása) feladta eredeti álláspontját, s decemberre maga is a keményebb politikai irányvonal egyik képviselőjévé vált. Kádár valószínűleg nem tudott szabadulni attól a gondolattól, hogy ha nem felel meg a szovjet igényeknek, egy hozzá képest „balra” álló garnitúrát bízhatnak meg a kormányzással. Féelme nem volt teljesen alaptalan, hiszen Rákosiék esetleges visszatérése gyakorlatilag egészen 1957 tavaszáig nyitott kérdés volt. Kádár valószínűleg azt is belátta, hogy nagyobb politikai mozgásterre csak úgy tehet szert, a gyámságtól csak abban az esetben szabadulhat meg, ha elnyeri a szovjet vezetés bizalmát. Ez pedig csak akkor sikerülhetett, ha teljesítette a szovjet követeléseket. (Ráadásul Kádáréknak nem csupán a szovjetek, de a tábor országai előtt is bizonyítani kellett, hogy képesek a rendet fenntartani és a hatalmat megszilárdítani.¹⁹)

A Kádár-féle vezetés kiszolgáltatottságában nem kis szerepet játszott az a tény, hogy az 1956. október–novemberi fegyveres harcok, a sztrájkok, a nyersanyag- és energiahiány következtében a magyar gazdaság válságos helyzetben volt. Az ipari termelés 1956 novemberében csak 10%-a volt az előző három negyedév havi átlagának, a szénkitermelés gyakorlatilag szünetelt, az energiatermelés harmadára-negyedére esett vissza. A legsürgetőbb gazdasági problémák (élelmiszer-, nyersanyag- és energiaellátás) megoldása nélkül a politikai konszolidáció is lehetetlenné vált volna. Ebben a helyzetben azonban csak a Szovjetuniótól és a szocialista tábor országaitól remélhettek segítséget. 1956 végén–1957 elején a szovjet gazdasági segítségnyújtás létkérdés volt a Kádár-féle vezetés számára, s mivel Magyarország függősége egészen a rendszerváltásig nem enyhült, a gazdasági kérdések a kétoldalú kapcsolatokban mindvégig érzékeny politikai problémát is jelentettek.

Hruscsovnak írt november 23-i és december 11-i levelében Kádár a gazdasági katasztrófa elkerülése érdekében sürgős gazdasági és pénzügyi segítséget kért a szovjet kormánytól. A szovjet párt főtitkára december 14-i válaszlevelében késznek mutatkozott a gazdasági segítségnyújtásra; a konkrét magyar igények részbeni teljesítése mellett 200 millió rubel arany- és szabaddeviza-hitelt helyezett kilátásba.²⁰ Vá-

¹⁸ A dokumentumra valaki utólag, kézírással feljegyezte: „Nem hivatalos álláspont.”

¹⁹ A november folyamán Magyarországra látogató román és keletnémet politikusok a szovjetekhez hasonló szellemben próbálták Kádárt a határozottabb és keményebb fellépés irányába elmozdítani. Lásd a magyar–NDK tárgyalásokról a német fél által készített és az SZKP-nak is eljuttatott feljegyzést. Roszsijszkij Goszdarsztvennij Arhiv Novejszej Isztorii (RGANI) f. 5. op. 28. gy. 395.

laszlevelében utalt arra is, hogy a felvetett további gazdasági kérdések megtárgyalására (a széntermelés helyzetének és perspektívájának vizsgálata) a szovjet delegáció akár december folyamán kész Budapestre utazni. A szovjet kormányküldöttség és a magyar gazdaságpolitikusok között 1956 decembere és 1957 januárja között több kétoldalú megbeszélésre került sor. A szénbányászat helyzetét vizsgáló szovjet szakemberek 1957. január 26-án találkoztak Apró Antallal, és részletes tájékoztatást adtak tapasztalataikról és észrevételeikről, valamint a magyar gazdasági helyzettel kapcsolatban kialakult véleményükről.²¹ Ez a vélemény meghatározó fontosságú volt, hiszen a szovjet delegációt Pautyin, a szovjet tervhivatal első elnökhelyettese vezette, és január 15-én Budapesten megkezdődtek a magyar–szovjet gazdasági tárgyalások. Ennek során a magyarok három kérdéscsoportban akartak megállapodásra jutni: a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban Magyarország számára okozott kár megtérítése, a magyar gazdasági helyzet stabilizálásához szükséges segítség, illetve a gazdasági struktúra átállításához igényelt beruházási hitel.²²

1957. január 21-én a magyar fél átadott egy tájékoztató anyagot a szovjet kormánydelegáció részére a magyar népgazdaság fejlesztésének egyes kérdéseiről, amelynek az volt a funkciója, hogy megalapozza a magyar kormány beruházási hitelkérelmének indokoltságát.²³ A január 22-i tárgyalásokat magyar részről Kiss Árpád, szovjet részről Szemicsasztnov külkereskedelmi miniszterhelyettes vezette. A magyar tárgyaló delegáció összességében négymilliárd rubel beruházási hitel felvételének szándékáról tájékoztatta szovjet partnerét, amelyet elkezdett beruházások befejezésére, az energiaellátás fejlesztésére (ennek keretében a román gáz- és a szovjet villamosenergia-import mellett 100 MW-os atomerőmű megépítése is szerepelt volna), valamint a magyar népgazdaság egyes ágainak (híradástechnika, dízelmotorgyártás, műtrágyagyártás) fejlesztésére fordítottak volna.²⁴ Pautyin a magyar beruházási elképzelések célszerűségét és gazdaságosságát illetően több esetben kétségeinek adott hangot, és óvatosságra intette a magyar gazdasági szakembereket. Az atomerőmű tervezett megépítésénél a gazdaságossági számítások elvégzésének szükségessége mellett politikai szempontokra is felhívta a figyelmet: „ez egy olyan kérdés, amelyet szintén alaposan meg kell gondolni, nehogy úgy járjunk, mint a Dunai Vasmű esetével, hogy végül is az utca hangja szerint a Szovjetunió kényszerítette Magyarországot arra, hogy a Dunai Vasművet megépítse”.²⁵ (Az atomerőmű kérdése az akkori tárgyalások napirendjéről végül le is került, miután egyetértettek abban, hogy arról külön megállapodásra van szükség. Ugyancsak politikai megfontolásból vetette el a szovjet delegáció vezetője a széles nyomtávú vasútvonal megépítésének gondolatát.) Szemicsasztnov azt kérte magyar partnereitől, hogy kérésüket a tervezett

²⁰ MOL M-KS-288. f. 9/1956/7. ő. e.

²¹ A megbeszélésről készült feljegyzést lásd MOL XIX-A-2-gg 39. d.

²² Feljegyzés a Szovjetunióval folyó gazdasági és pénzügyi tárgyalásokról. MOL M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e.

²³ Tájékoztatás a szovjet kormánydelegáció részére a magyar népgazdaság fejlesztésének egyes kérdéseiről. MOL XIX-A-2-gg 39. d.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

objektumok részletes leírásával, az építési költségek feltüntetésével, a gazdaságossági számításokat mellékelve, írásban is adják át, s azt a szovjet szervek majd tanulmányozni fogják. A tárgyalásokat értékelő Kiss Árpád elismerte, hogy néhány magyar kérést valóban alaposan meg kell vizsgálni, főleg abból a szempontból nehogy „túlerőltetett feladatok elé állítsuk” a gazdaságot, de szerinte a szovjet felet egyáltalán nem lepte meg, hogy a magyar fél ilyen összegű beruházási kölcsön igényével lépett fel.

A delegáció elutazása előtt Apró Antal még egy találkozást kezdeményezett a szovjet tervhivatal elnökhelyettesével, Pautyinnal. Az 1957. január 31-én lezajlott megbeszéléssel Aprónak az volt a célja, hogy megismerje a szovjet gazdaságpolitikus véleményét a magyar gazdaság helyzetéről, és tanácsot kérjen tőle a befejezetlen beruházásokra, a magyar export-import tervekre, a pénzügyi helyzetre vonatkozóan, mert mint írta: „A helyzetünk rendkívül nehéz, a gazdasági vezetés gyenge lábon áll, a politikai munka most kezd erősödni, a közgazdászok fejében zavarok vannak a kibontakozást illetően.”²⁶

Pautyin – miközben hangsúlyozta, hogy az elmondottak szigorúan magánvéleménynek tekintendők – éles kritikát fogalmazott meg a magyar gazdaságpolitikai elképzelésekkel, illetve az elképzelések hiányával összefüggésben. Szerinte annak ellenére, hogy sokat beszélnek a magyar sajátosságok figyelembevételének szükségességéről, ezeket szervezési kérdésnek tekintik, és a hangsúlyt nem a gazdasági fejlődés tényleges irányának meghatározására fektetik. Szerinte annak megismeréséhez nem frázisokra és a róla való beszélgetésre, hanem komoly, alapos és elmélyült munkára van szükség. A magyar gazdasági helyzet értékelésekor nem hagyta szó nélkül Magyarország hosszú lejáratú beruházási kölcsönre vonatkozó igényét sem. Pautyin szerint a kért négy-milliárd rubel túlzott volt, az erre irányuló kérést alaposan meg kell indokolni. Erre szerinte azért is szükség lenne, mert a szovjet nép rendkívül nagy áldozatokat hoz. „Fontos, hogy a szovjet nép megértse azt, hogy Magyarország valóban rászorul a segítségre.” A szovjet tervhivatal elnökhelyettese azt nem tagadta, hogy Magyarországnak bizonyos segítségre szüksége van: a műtrágyagyár megépítését illetően nem voltak aggályai, és egyetértett a Dunai Vasmű befejezésének szükségességével is, mert habár – mint elmondta – „ha annak idején részt vett volna az elhatározásnál, akkor ellenezte volna, most viszont már minden vita erről a kérdésről üres és meddő”.²⁷

A beszélgetés végén Pautyin ismételten aggodalmának adott hangot, amiért szerinte az Országos Tervhivatalnak nincsen megalapozott irányvonala, és erőteljesen hangsúlyozta a távlati fejlesztési terv kidolgozásának szükségességét. Szerinte habár az OT-ban sok jól képzett káder dolgozik, lényegében a régi terveket próbálják elég szerencsétlen módon átjavítani, ezért – mint mondta – „Nagyon szeretné, ha a kormány részéről is nagy súlyt helyeznének arra, hogy a Tervhivatal most már végre ko-

molyan határozza meg néhány iparág sorát, hogy az a sokat hangoztatott magyar sajátosság ne csak frázis legyen, hanem annak komoly anyagi alapot adjanak.”²⁸

²⁶ MOL XIX-A-2-gg 39. d. 716-1/757. II. 12.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

A szovjet tárgyaló küldöttség február első napjaiban a magyar elképzelések egyeztetésére visszautazott Moszkvába. Mivel az egyezmény aláírása nélkül utaztak el, Kiss Árpád a szovjet nagykövet előtt aggodalmának adott kifejezést, hogy elutazásuk Magyarországon nem vált-e ki kedvezőtlen benyomást. Mindazonáltal Kiss Árpád, valamint Vályi Péter Andropovnál tett látogatásának valószínűleg az volt a funkciója, hogy a nagyköveten keresztül is igyekezzenek meggyőzni a szovjet vezetést a magyar kérések megalapozottságáról. A két magyar gazdaságpolitikus azzal érvelt, hogy „az ilyen hitelnyújtás politikailag kedvező lenne a szovjet kormánynak, mivel Magyarországon sok ember a gazdaságpolitikai hibákat összekapcsolja a Szovjetunió felelősségével ebben az ügyben”.²⁹

Habár Pautyin elég egyértelműen és többször is elmondta, hogy a magyar hiteligényt túlzottnak és megalapozatlannak tartja, az 1957. márciusi magyar–szovjet tárgyalások előkészítésével foglalkozó magyar gazdasági szakemberek február 8-i feljegyzésükben ennek ellenére helyesnek tartották a négy milliárd rubel összegű, 1958–61 között folyósítandó hitel felvetését (habár perspektivikus fejlesztési tervek hiányában nem tudták még konkrétumokkal tételesen alátámasztani), és annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a kormánytárgyalásokon változatlanul ezt az összeget kellene felvetni.³⁰

A magyar kérés nyomatékosítása érdekében Apró Antal 1957. február 20-án 15 oldalas levéllel fordult Arisztov KB-titkárhoz, amelyben a magyar gazdasági nehézségek részletes bemutatása és a hitelkérelem indoklása mellett a magyar–szovjet pénzügyi tárgyalások során felvetődött öt kérdésben kérte a szovjet fél kedvező döntését.³¹

Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén tárgyalta a magyar kormánydelegációval folytatandó tárgyalások kérdéseit. A Szovjetunió Minisztertanácsa Elnökségének külgazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottsága az SZKP KB-nak benyújtott előterjesztésében a Magyarországnak nyújtandó gazdasági és műszaki segítségnyújtásra 1750 millió rubelt, ebből 1957-re 1000 milliót javasolt. Ez az összeg magában foglalt 540 millió rubelnyi áruhitelt, valamint

240 millió rubel értékű szabadon felhasználható valutahitelt; a korábban felvett 154 millió rubelt kitevő hitelek törlesztésének elhalasztását 10 évre, 1961-től kezdve; Magyarország 458 millió rubelnyi fegyvervásárlási hitelének elengedését, valamint a német javak Magyarországnak történt eladása után fennmaradt tartozás leírását stb.³²

Szemicsasznov március 12-én nyújtotta át Kádár Jánosnak a szovjet kormány válaszát azokra a gazdasági kérdésekre, amelyeket a magyar és szovjet delegáció 1956. december–1957. január folyamán tár-

²⁹ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszjszkoj Federacii (AVP RF) f. 077. op. 38. papka 192. gy. 5.

³⁰ MOL XIX-A-2-gg 39. f. 1057/21/a.

³¹ Ezek a következők voltak: 1. a speciális szállítások (hadianyag) során keletkezett 470 millió rubel magyar adósság törlése; 2. a volt német javak kifizetésében fennmaradt 1047 millió forint adósság törlése; az 1950–55 közötti nem kereskedelmi fizetések során keletkezett magyar károk megtérítése mintegy 100 millió rubel összegben; 4. a 15 évre nyújtott korábbi hitel kamatfizetésének módosítása; 5. 244 millió rubel korábban nyújtott hitel törlesztésének átütemezése. MOL XIX-A-2-gg 39. d.

³² Furszenko red. (2003) 994. p.

gyalt. A szovjet fél majdnem minden magyar kérésnek eleget tett; az Apró Antal levelében felvetett kérések kedvező elbírálása mellett ígéretet tett arra, hogy megvizsgálják a magyarországi ipari üzemek építéséhez nyújtandó gazdasági és pénzügyi segítség kérdését (ennek mértékét későbbi tárgyalások határozták volna meg), egyetértett a Magyarország területén tartózkodó szovjet hadsereg által igénybevett szolgáltatások szabályozásában, és késznek mutatkozott a szovjet hadsereg magyarországi jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésére is.

A szovjet kormánytól érkezett válaszjegyzék azonban mintegy 520 millió rubel értékű áruhitelkérelmet utasított vissza, ami a magyar gazdaság számára rendkívül nehéz helyzetet teremtett. A végeredmény azonban kedvezően alakult: Hruscsov már az első tárgyalás alkalmával kilátásba helyezte a hitelkérdés újratárgyalását, s ígéretet tett arra, hogy a szovjet küldöttség tagjai még egyszer tanácskoznak arról „hogyan lehetne megtalálni azokat a lehetőségeket, hogy maximálisan kielégítsék a magyar fél kérését”.³³ Magyarország végül 1957-ben 875 millió rubel áru- és devizahitelt kapott 1961-től kezdődő törlesztésre.³⁴

Az 1957. március 20–28-i magyar–szovjet kormánytárgyalások legfontosabb, de nem az egyetlen napirendi pontja volt a gazdasági segítségnyújtás; a megbeszéléseken a magyarok értékelni szerették volna a korábbi viszonyt, és tisztázni akarták a magyar–szovjet kapcsolatok jellegét is.³⁵ A magyar Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. március 5-i, a magyar–szovjet kormánytárgyalások előkészítésével foglalkozó ülésén az előterjesztő Mányik Pál (a szovjet relációval foglalkozó I. Politikai Osztály vezetője) a tárgyalások célját a következőképpen jelölte meg: „A magyarországi események és az október 30-i szovjet nyilatkozat után szükségessé vált, hogy a Szovjetunió rendezze a kérdéseket a népi demokratikus országokkal. A mi delegációnk tárgyalása a Szovjetunió vezetőivel azt a célt akarja elérni, hogy a viszonyt tisztázzuk, másodszorban újabb gazdasági segítséget akarunk kérni.”³⁶

A közös nyilatkozat magyar tervezetének előkészítésekor a legtöbb vitát az váltotta ki, hogy a kétoldalú viszonyban korábban tapasztalt gazdasági és politikai hibákat konkrétan felvessék-e. Szóba került a magyar urán és a forint–rubel árfolyamának a kérdése is, de mivel a gazdasági tárgyalások még nem fejeződtek be, nem jutottak

egyetértésre abban a kérdésben, hogy erre a nyilatkozatban ki kell-e térni. A nyilatkozattervezetbe bekerült, hogy a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának kérdéseit külön egyezményben kell szabályozni, és megfogalmazták azokat az elveket is, amelyek alapján az ügyet magyar részről rendezni kívánták.

A korábbi kétoldalú viszony értékelésére és a Varsó Szerződés ügyének érdemi megvitatására vonatkozó magyar javaslat

³³ Szereda–Sztikalin szerk. (1993) 306. p.

³⁴ MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1957.

³⁵ A kormány 317/1957. (III. 8.) számú, a magyar–szovjet kormánytárgyalások napirendjéről szóló határozata alapján a felvetendő politikai jellegű kérdések között szerepelt volna a két ország közötti kapcsolatok elemzése, valamint a Varsói Szerződés és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kérdése. A határozatot lásd Baráth et al. szerk. (1998) 362–363. p.

³⁶ MOL XIX-J-1-o 10. d. 00100/5-1957. március 5.

elvetését a szovjet küldöttség számára készített tárgyalási anyag már előrevetítette. Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén kapott meghatalmazás alapján a külügyminisztériumban elkészített tárgyalási direktívák arra utasították a szovjet tárgyaló delegációt, hogy állapodjanak meg a magyarokkal arról: a közös nyilatkozatban a magyar kormány nevében jelentsék ki, hogy „a szovjet csapatok Magyarország területén való ideiglenes tartózkodása szükséges és mindenekelőtt megfelel a magyar nép érdekeinek”.³⁷ Abban az esetben, ha magyar részről felvetették volna az ideiglenesen Magyarország területén található szovjet csapatok jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésének kérdését, az utasítás úgy szólt: „elvben hozzá kell járulni ilyen megállapodás megkötéséhez, és meg kell említeni a közös közleményben. Ugyanakkor ne jelöljék meg a megkötés időpontját, állapodjanak meg a magyar küldöttséggel annak célszerűségéről, hogy ezt a kérdést később vizsgálják meg, figyelembe véve a magyarországi helyzet fejlődését. Célszerű a kommunikációban olyan nyilatkozatot tenni, hogy a megállapodás megkötéséig mindkét fél konzultálni fog olyan ügyekben, amelyek a szovjet csapatok Magyarország területén való tartózkodásával összefüggésben felvetődhetnek.”³⁸

Mindazonáltal az 1957. márciusi moszkvai tárgyalások politikai szempontból sem tekinthetők eredménytelennek; Kádár János bizalmat kapott a szovjet vezetéstől, tárgyalópartnereitől ígéretet kapott arra, hogy Rákosi nem térhet vissza a hatalomba, és zöld utat kapott a büntetőeljárás megindításához Nagy Imre és csoportja ügyében. Rákosi SZKP KB-hoz írt levelének szövegéhez ugyan valószínűleg szerzett néhány kellemetlen percet Kádár Jánosnak, addigra azonban az SZKP KB Elnökségében már eldőlt: „Kádáron kívül nincs más figura – támogatni kell”.³⁹ Ezt a szovjet vezetés oly módon is nyomatékosította, hogy határozatilag kötelezte Bulganyint: a március 27-i magyar–szovjet barátsági nagygyűlésen ítélje el a Rákosi–Gerő-féle vezetésnek a szocializmus építésében elkövetett hibáit.⁴⁰

A kormánytárgyalásokról kiadott közös nyilatkozat és az abban tett ígéret a kétoldalú kapcsolatok egyezményes alapokra helyezéséről új szakaszt nyitott a két ország közötti viszony történetében. Az 1957. március 28-i deklaráció a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata mellett hosszú éveken keresztül hivatkozási alappá vált a diplomáciai kapcsolatok fejlődését elemző szovjet külügyi iratokban.

A kapcsolatok új alapokra helyezésére szovjet részről már a moszkvai tárgyalások előtt is történek apró gyakorlati lépések. Tyimofejev, a budapesti nagykövetség első titkára 1957. január végén a Külügymi-

³⁷ AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 17.

³⁸ Uo.

³⁹ Az SZKP KB Elnöksége 1957. március 27-én, a magyar–szovjet tárgyalások ideje alatt Molotov kérésére tűzte napirendre Rákosi március 25-i levelének megtárgyalását. Az Elnökségben Zsukov és Kaganovics azon felvetése ellenére, hogy nem kell a magyar pártügyekbe beavatkozni, végül egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy nem célszerű Rákosi visszatérése Magyarországra. Döntés született arról, hogy a magyar delegációt megismertetik Rákosi levelével, és Bulganyin a nagygyűlésen is beszél majd Rákosi szerepéről. Furszenko red. (2003) 241–242. p.

⁴⁰ *Pravda*, 1957. március 28.

nisztérium I. Politikai Osztályának vezetőjével, Mányik Pállal beszélgetve megemlítette, hogy hozzáfogott a magyar–szovjet egyezmények, megállapodások átnézéséhez azzal a céllal, hogy az esetleges hiányosságokat észrevételezze.⁴¹ A kapcsolatok jellegének megváltozását mutatja az is, hogy 1957-től azok az intézmények is fokozatosan leépültek, amelyek korábban a magyarországi szovjet befolyást és ellenőrzést biztosították. A szovjet fél kezdeti vonakodása ellenére 1957 májusában megkötötték a szovjet csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodására vonatkozó egyezményt, majd a következő évben az ehhez kapcsolódó megállapodásokat. Egyetértés alakult ki a két fél között a különböző magyar szerveknél dolgozó szovjet tanácsadók számának jelentős csökkentéséről is. 1958 őszén az SZKP KB levélben fordult az MSZMP Központi Bizottságához, és javaslatot tett az összes szovjet szakember visszahívására, hogy „a kölcsönös viszonyok elavult formái ne akadályozzák az államaink közötti barátság fejlődését és elmélyítését”.⁴² A magyar fél a szovjet felvetéssel teljes mértékben egyetértett, de hogy a munkában további fennakadás ne legyen, azt kérte, hogy a tanácsadók visszahívása ne egyik napról a másikra történjen, és szükségesnek tartotta, hogy szovjet egyetértés esetén a fegyveres erőknél és az uránbányászatban néhány tanácsadó maradjon Magyarországon.⁴³

Az ellenőrzést hivatalból ellátó szovjet nagykövetek ugyan továbbra is fontos információs forrást jelentettek a szovjet vezetés számára, de a magyar belpolitikai helyzet alakításában játszott szerepük megszűnt. Kádár János attól sem riadt vissza, hogy Tyerentyij Stikov nagykövetet – aki egy fogadáson kritizálta a magyar hároméves tervet, és kifejtette, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának sikere érdekében keményebben kell fellépni – alig egy évnyi magyarországi szolgálat után visszahívassa.⁴⁴ (Megette ezt kisebb „vétség” esetén is. 1958. január elején azért kellett az egyik belügyi tanácsadónak távoznia, mert a BM-ben egy politikai rendezvényt követő italozás során Rákosi Mátyást éltette.⁴⁵)

Valószínűleg ezek az esetek is hozzájárultak a szovjet külügyminisztérium 1959. júliusi utasításának megszületéséhez, amely arra kötelezte a mindenkori szovjet nagykövetet, hogy tevékenysége során az SZKP XXI. kongresszusa és az SZKP KB megfelelő határozatait, a két ország között 1948. február 18-án megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, valamint az 1957-ben és 1958-ban elfogadott egyezményeket tekintse irányadónak. A direktíva külön részletezte, hogy a nagykövetnek a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok terén mely kérdésekkel kell elsősorban foglalkoznia (az egyezmények végrehajtásának ellenőrzése, a mezőgazdaság kollektivizálásának fejlődése, Magyarország külkereskedelmi kapcsolata-

inak alakulása, az ideológiai és kulturális élet helyzete, a szovjet kolónia életének és magatartásának figyelemmel kísérése). A nagykövetnek tanulmányoznia kellett Magyarország kül- és belpolitikai helyzetét (különös tekintettel a pártépítésre, káderpoli-

⁴¹ MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/2.

⁴² MOL M-KS-288. f. 9/1956/7. ő. e.

⁴³ MOL M-KS-288. f. 5/95. és 98. ő. e.

⁴⁴ Radványi (1972) 68. és 168. p.

⁴⁵ MOL M-KS-288. f. 5/60. ő. e.

tikára, az értelmiség helyzetére), valamint a magyar gazdaság állapotát, és a legfontosabb eseményekről jelentenie kellett a szovjet külügyminisztériumnak. Az utasítás ösztönözte a szovjet diplomácia magyarországi képviselőjét, hogy alakítson ki bizalmas viszonyt a magyar vezető politikusokkal, de legyen tapintatos, és tanúsítson önuralmat. A direktíva előírta a nagykövet számára, hogy az országban tett utazásai és a különböző információk megszerzése során úgy járjon el, hogy az ne keltse a magyarokban a „felülvizsgálat” benyomását, és tevékenységével ne adjon alapot a szovjetellenes propaganda számára.⁴⁶

A szovjet nagykövetség kötelező jelentéseiben külön figyelmet kellett szentelni annak, hogy az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat elvei miként valósulnak meg a gyakorlatban. 1958. január végén kelt az a több mint 30 oldalas dokumentum, amelyben a budapesti szovjet nagykövet áttekintette a magyar–szovjet kapcsolatok alakulását a kormánynyilatkozat tükrében. A helyenként önkritikus elemeket is tartalmazó dokumentum főleg gazdasági anomáliákat emlegetett a két ország viszonyát terhelő problémák között: a kereskedelmi megállapodások nem teljesítése, rossz minőségű szovjet áruk szállítása, az export-import szállításokat bonyolító szovjet dunai hajózási társaság törvénytelen működése Magyarországon, a feldolgozásra a Szovjetunióba szállított magyar uránérc árának rendezetlensége, de említés történt a szovjet hadsereg magyarországi tartózkodásával összefüggő problémákról és a konzuli kapcsolatokban előforduló hiányosságokról is. Az elemzés kiemelte az 1957. május 27-i egyezmény kedvező hatását a magyar lakosság és a szovjet katonák közötti kapcsolatokra, de nem hallgatta el az ennek ellenére továbbélő problémákat: a magyar törvények be nem tartását, a szovjet katonák garázdálkodásait, a szovjet hadseregnél dolgozó magyar polgári személyek foglalkoztatásával összefüggő szabálytalanságokat. Ráadásul a szovjet fél az egyezményben rögzített feltételek ellenére továbbra sem volt hajlandó tájékoztatást adni a magyarországi szovjet csapatok létszámáról.

Legközelebb 1960 novemberében készült hasonló elemzés a két ország közötti kapcsolatokat illetően, amely arra a megállapításra jutott, hogy mindkét fél tiszteletben tartja a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatában foglalt elveket, de az 1958-as külügyi dokumentumban felsorolt problémák némelyikének megoldására (pl. a szovjet árucikkek minőségi problémái, szállítási határidők be nem tartása) az önkritikus megközelítés ellenére nem került sor, s azok mint még megoldásra való kérdések ekkor (sőt az 1962-ben készült, a kétoldalú kapcsolatok alakulását áttekintő elemzésben is) újra előkerültek.

A szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának munkatársa úgy vélte, hogy 1958 eleje óta nem fordítottak kellő figyelmet a magyar–szovjet kapcsolatok tanulmányozására, ezért több pontból álló intézkedéscsomagot fogalmazott meg a budapesti szovjet nagykövetség és a külügyminisztérium magyar referatúrája számára. Ennek értelmében a budapesti szovjet nagykövetségnek fokozottabb ellenőrzést kellett volna gyakorolnia a Magyarországon

található szovjet szervezetek munkája fe-

⁴⁶ AVP RF f. 077. op. 40. papka 205. gy. 12.

lett, össze kellett hangolnia tevékenységüket, és javaslatokat kellett tennie a Magyarországgal való kapcsolatokban esetleg fellelhető hibák és hiányosságok felszámolására. Ugyancsak a nagykövetség feladata lett volna, hogy figyelemmel kíséresse a két ország közötti kereskedelmi és egyéb gazdasági egyezmények végrehajtását, és készítsen mélyreható elemzéseket a fogadó ország gazdasági helyzetéről. A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok jellegét érintő rágalmak és az ellenséges propaganda visszaverésének legjobb módját V. Barahnyin, a dokumentum készítője abban látta, ha mindkét ország sajtója nagy teret szentel a Magyarországnak nyújtott szovjet gazdasági segítség propagálásának. Végül a két ország közötti kapcsolatok további elmélyítése érdekében számos meghívásra és delegációcserére tett javaslatot.⁴⁷

Mindezek természetesen nem jelentik azt, hogy a szovjet befolyásolás és nyomásgyakorlás teljes egészében megszűnt volna, az ötvenes években jellemző beavatkozásokra azonban – amelyek a magyar belpolitikában is fordulatot idéztek elő – sem Hruscsov, sem Brezsnyev alatt nem került sor. A Szovjetunióhoz való igazodási kényszer (különösen a külpolitikai vonalvezetésben) továbbra is megmaradt, és „tanácsok” is érkeztek, még ha áttételesebb formában is. Erre maga Kádár is utalt, amikor Hruscsov leváltását követően az új szovjet vezetéssel találkozott: a lemondatott pártfőtitkár sok dokumentumot küldött neki, nyilván nem cél nélkül; ilyenkor megköszönte a javaslatokat, de nem valósította meg azokat. (Más esetben, például a személyi kultusz maradványainak felszámolásában és a törvénysértések lezárásában egyértelműen kimutatható a szovjet példa hatása.)

Másfelől előfordult (ha nem is gyakran), hogy a magyar fél kért „tanácsot”. Kádár 1957. szeptember végi, nem hivatalos moszkvai megbeszélései során – még mielőtt ez a kérdés a párt vezető testületében egyáltalán szóba került volna – szeretne volna megismerni szovjet partnerei véleményét az MSZMP KB első titkári és a miniszterelnöki funkció szétválasztásáról. A találkozón jelen lévő Marosán György megjegyzése szerint ez a kérdés a magyar vezetést már 1957 januárja óta foglalkoztatta, de annak idején azt a „tanácsot” kapták, hogy várjanak még a döntéssel. Szuszlov a magyarok érvelését meggyőzőnek tartotta, de választ csak a magyar delegáció Kínából történő visszaérkezése utánra ígért.⁴⁸

Az 1957. márciusi moszkvai tárgyalásokat követően rendszeressé váltak a két ország közötti párt- és kormánytárgyalások. Kádár János már 1957. szeptember végén,

⁴⁷ AVP RF f. 077. op. 44. papka 222. gy. 13.

⁴⁸ AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 16. A magyar delegáció tagjai Kínából hazafelé tartva valószínűleg ismét találkoztak a szovjet vezetőkkel, de erről a megbeszélésről nem rendelkezünk forrással. A miniszterelnöki funkciót 1958. január 28-tól Münnich Ferenc vette át Kádártól, a szovjet vezetés tehát feltehetően áldását adta a változtatásokra.

kínai látogatása alkalmával újból találkozott a szovjet vezetőkkel, s bár a megbeszélések nem hivatalos jellegűek voltak, a magyarok számára most is volt tétjük. Kádár János – miután rövid áttekintést adott a magyar belpolitikai helyzetről – szóba hozott néhány gazdasági jellegű kérdést. Az 1956. decemberi–1957. januári gazdasági tárgyalásokon magyar részről többször fel-

vetett beruházási hitel ügyében a márciusi tárgyalások alkalmával nem született döntés. Apró Antalnak a magyar kormány nevében Mikojanhoz intézett, 1957. augusztus 18-i levele mintegy 6,7 milliárd forint, azaz 1,5 milliárd rubel beruházási és áruhiteligényt tartalmazott (szemben a korábbi négy milliárddal).⁴⁹ Kádár kérése arra irányult, hogy az Apró Antal levelében foglaltaknak megfelelően a magyar és szovjet szakemberek között a hosszúlejáratú árucseré-forgalom és hitel kérdéseit érintő tárgyalásokra legkésőbb október végén kerüljön sor. Azt is kívánatosnak tartotta, hogy ugyanebben az időpontban vitassák meg a magyar és a szovjet ipar hosszú távú együttműködésének kérdéseit az erős- és gyengeáramú villamos berendezések, a készülékek egyes típusai és a dízelmotorok gyártásának területén. Több hónapos tárgyalás kezdődött, amelyet a december 18-i megállapodás zárt le. Az elért eredmények messze alatta maradtak a magyar várakozásoknak: a Szovjetunió mindössze 300 millió rubel beruházási, 15 millió rubel áruszállítási és 40 millió rubel szabaddeviza-hitel nyújtására kötelezte el magát.⁵⁰

Ennek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy amikor 1958. április elején Hruscsov – részben Kádár pozícióját megerősítendő – Magyarországra látogatott, a magyar pártvezető, kihasználva a kedvező lehetőséget, az április 3-i megbeszélések alkalmával újabb hiteligényeket vetett fel.⁵¹ Hruscsov ígéretet tett a kérés teljesítésére (erre közlése szerint a szovjet ipar 1957-es teljesítménye lehetőséget adott), s szavát be is tartotta. Az 1958. májusi KGST-csúcstalálkozóval csaknem egy időben zajló magyar–szovjet gazdasági tárgyalásokon megállapodás született arról, hogy a Szovjetunió többek között 110 millió rubel hitelt nyújt a Tiszai Vegyi Kombinát felépítéséhez, és 30 millió rubel értékű fűróberendezések szállításával támogatja a kőolaj- és földgázkutatást.⁵²

A szovjet gazdaság által kínált lehetőségek központi helyet kaptak a magyar gazdaságpolitikai elképzelésekben, ahogy a népgazdasági tervekben is érződött. 1958 májusában – az 1961–65-ös második öt éves terv összeállításakor – a külkereskedelmi forgalom 17%-os növekedésével számoltak, ezen belül a szovjet export 54%-kal, az import 25%-kal nőtt volna. A magyar külkereskedelemben a tervek szerint a szovjet részarány 29%-ról 41%-ra emelkedett volna.⁵³

Mikojan 1957 júniusában a Molotov–Malenkov–Kaganovics-féle pártellenes csoport leleplezésekor nem minden alap nélkül mondta, hogy Hruscsov annak érdekében, hogy elejét vegye a magyar lázadás megismétlődésének, következetesen támogatta a kelet-európai dolgozók „kártalanításának” politikáját, amellyel még a szovjet életszínvonal rovására is magasabb életszínvonalat biztosított számukra.⁵⁴

A gazdasági segítségnyújtás mértékét azonban egyes szovjet gazdaságpoliti-

⁴⁹ MOL XIX-A-2-gg 39. d.

⁵⁰ MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1957. Lásd még a Minisztertanács 1958. január 16-i ülését. MOL XIX-A-83-a 1958/1. d.

⁵¹ A tárgyalásokról készült feljegyzést lásd Baráth–Feitl közread. (1993) 176–177. p.

⁵² MOL M-KS-288. f. 4/17. ő. e.

⁵³ Baráth–Feitl közread. (1993) 168. p.

⁵⁴ Zubok (1997) 65. p.

kusok, a szovjet külügyminisztérium egyes munkatársai és maga a budapesti szovjet nagykövet is túlzottnak tartotta. Az 1958. januári nagyköveti elemzés szerint a Szovjetunió a gazdasági segítségnyújtásban tovább ment, mint azt Magyarország népgazdasága fejlődésének általános feltételei diktálták volna. A szovjet külügyi elemzésekben már 1957 óta visszatérő elem volt a magyarok részéről állítólag megnyilvánuló „élősködő tendencia”.⁵⁵

A kétoldalú kapcsolatokat azonban ez nem terhelte meg. A szovjet Külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője 1958 júliusában magyar partnerének azt mondta: „a két ország kapcsolatai annyira erősek és bensőségesek, hogy most már nem annyira a mennyiségre, hanem a minőségre kell törekedni.”⁵⁶ Gyeduskin szorgalmazta a küldöttségek és munkadelegációk kölcsönös látogatásainak gyakoribbá tételét és a tapasztalatok rendszeres megvitatását. Mindkét fél egyetértett abban, hogy szükség van a két ország lakossága közötti közvetlen kapcsolat megteremtésére, a dolgozók széles körű érintkezésére, találkozóira, s ennek érdekében meg kell vizsgálni az utazások megkönnyítésével kapcsolatos problémákat, az üzemek és társadalmi szervezetek közötti közvetlen kapcsolat megteremtésének lehetőségét, és a két ország közötti baráti kapcsolatok elmélyítése szempontjából nagy súlyt kell helyezni a baráti társaságok munkájára.⁵⁷ A magyar–szovjet testvérüzemek, -városok állandó kapcsolatainak megteremtésére magyar részről tervezetet is készítettek, amelyet a Külügyminisztérium szovjet referatúrájának egyik munkatársa 1958. október 1-jén ismertetett a budapesti szovjet nagykövetség titkárával. A javaslatokkal szovjet részről elvben egyetértettek, de Oszipov követségi titkár annak a véleményének adott hangot, hogy nem lenne helyes felülről ráerőszakolni az egyes szervekre, hogy kezdeményezzenek ilyen jellegű kapcsolatokat.⁵⁸ A moszkvai magyar nagykövetség éves összefoglaló jelentése alapján a tömegkapcsolatok szélesítése terén 1958 jelentős eredményekkel zárult: „kezd megvalósulni pártunknak és kormányunknak az a célkitűzése, hogy a magyar és szovjet nép közötti kapcsolat ne csak a felső vezetők között és hivatalos vonalon legyen meg, hanem az a széles néprétegekre is kiterjedjen”.⁵⁹ A moszkvai nagykövetség jelentésének ezt a részét a magyar Külügyminisztériumban túlzónak találták. Azt el-

ismerték ugyan, hogy a nagykövetség által ismertett adatok a tömegkapcsolatok fejlődéséről tanúskodnak, de az üzemek és intézmények közötti szervezett kapcsolatok megteremtésének még csak a kezdetén jártak, a köztük lévő viszony gyenge és alkalomszerű volt.⁶⁰ Nem igazolta a várakozásokat a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és az 1958 februárjában megalakult Szovjet–Magyar Baráti Társaság tevékenysége sem. A magyar fél nagy reményeket fűzött a két társaság együttműködéséhez, különösen a

55 Lásd a budapesti szovjet nagykövetség által 1957 tavaszán és novemberében készített elemzést. AVP RF f. 077. op. 38. papka 195. gy. 35.

56 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/2-1958.

57 Uo.; AVP RF f. 077. op. 39. papka 198. gy. 13.

58 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/2-1958.

59 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1958. A nagykövetség adatai szerint a delegációk nagy száma mellett kb. 20 ezer dolgozó járt a Szovjetunióban, illetve Magyarországon turistaúton az IBUSZ és az Inturiszt szervezésében.

60 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1959.

tömegkapcsolatok kiszélesítésében és koordinálásában. A Szovjetunióban megalakult társaság azonban meglehetősen szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkezett, így a két társaság együttműködési tervéből kihúztak minden őket anyagilag terhelő és komolyabb erőfeszítést igénylő akciót. A moszkvai magyar nagykövetség egyik titkára úgy jellemezte az együttműködési tervet, hogy „nesze semmi, fogd meg jól”, és annak a véleményének adott hangot, hogy a szovjet fél a társaságnak nem szán komoly feladatot, „inkább politikailag tartják szükségesnek létezésüket, illetve annak pusztá tényére van szükségük”.⁶¹ Ebben a tekintetben nem jelentett áttörést 1959 sem. Habár a különböző társadalmi szervezetek küldöttségeinek, az ún. barátságvonatok turistáinak száma az előző évihez képest növekedett, a testvérvárosok, -üzemek és intézmények közötti közvetlen kapcsolatok megteremtésében nem hozott eredményt.⁶²

Magyar részről úgy vélték, hogy „a magyar–szovjet barátság ápolása a társadalom különböző rétegei körében nem megy automatikusan”, ezért az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint a Tudományos és Kulturális Osztály 1960. február elején közös előterjesztést nyújtott be a Politikai Bizottságnak a kapcsolatok további erősítésére tett javaslatokkal. Az elfogadott határozat elsősorban a szovjet tudomány és kultúra népszerűsítésére helyezte a hangsúlyt, és továbbra is szorgalmazták a turistautakat, a barátságvonatok szervezését.⁶³

A közvetlen kapcsolatok kialakítását nehezítette, hogy amíg a szovjet állampolgárok magáncélú magyarországi látogatásához nem volt szükség vízumra, a Szovjetunióba utazó magyaroktól ezt megkövetelték. (A szovjet külügyminisztériumban ezt a kölcsönösség és a felek egyenjogúsága elve megsértésének tekintették, s a magyarok számára a vízumrendszer megszüntetését javasolták.⁶⁴ A vízummentes magánutazást biztosító megállapodás a két ország között 1965. szeptember 15-én lépett életbe.)

A felső szintű kapcsolatok alakulásáról ugyanakkor mindkét kormány külügyi vezetői a legnagyobb elismeréssel szóltak. Mindez nem kis részben a Kádár és Hruscsov közötti egyre bensőségebbé váló viszonynak is köszönhető volt.⁶⁵ Amikor 1959 júniusában Hruscsov Albániából hazafelé tartva néhány napot Budapesten töltött, a két ország közötti kapcsolatokról ő is azt mondta: „...kapcsolataink a lehető legjobbak, mind országaink, mind pártjaink, mind pedig – személyi vonatkozásban – országaink vezetői között. Nincsenek vitás kérdéseink, és ha elvétve akad is vita, azt mindig Apró elvtárs csinálja.”⁶⁶ Hruscsov tréfás megjegyzésével a lényegre tapintott

⁶¹ MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 3. d. I-124-1959.

⁶² XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/1-1960. Csak 1962-ben történt némi előrelépés, amikor a két állam közötti kulturális munkaterv alapján kezdtek kibontakozni a korábban már többször szorgalmazott városközi kapcsolatok. MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/2-1962.

⁶³ MOL M-KS-288. f. 5/169. ő. e.

⁶⁴ AVP RF f. 077. op. 44. papka 222. gy. 13.

⁶⁵ Erről a bensőséges, baráti viszonyról árulkodik Hruscsov és Kádár levéltársaságának hangneme is. Kádár János 1961. június 21-i levelében erről így írt Hruscsovnak: „Nem tudok és nem is akarok hízelegni, de Önnek szép szavak nélkül is tudnia és éreznie kell, hogyan viszonyulok én az Ön személyéhez.” A levelet lásd Huszár szerk. (2002) 188–189. p. Kádár és Hruscsov kapcsolatáról részletesebben lásd Földes (2001a) 88–94. p.

⁶⁶ Közli Békés (1998) 157. p.

rá, hiszen valóban a gazdasági tárgyalások alkalmával került sor elsősorban vitára, sőt 1959-től egyre szaporodtak a konfliktusok.

1958 májusában az 1961–65. évi kölcsönös áruszállításokról, valamint magyar ipari létesítmények fejlesztéséről és bővítéséről folyó tárgyalásokon a szovjet kormány – Kádár János tájékoztatása szerint külön magyar kérés nélkül – a magyar népgazdaság szempontjából fontos dolgokban további segítség- és hitelnnyújtásra tett ígéretet. Teljesítették a magyar küldöttségnek azt a kérését is, hogy 1959-ben és 1960-ban bizonyos cikkekből (fenyőfűrészáru, bányafa, cellulóz, rotációs papír) emeljék fel a szállítási kontingenst. A tárgyalásokat magyar részről alapvetően eredményesnek ítélték, és úgy értékelték, hogy az ötéves terv döntő fontosságú nyersanyagai biztosítva vannak.⁶⁷ A magyar Külügyminisztériumban azonban már 1959 márciusában a végrehajtandó feladatok között jelölték meg a Szovjetunió hétéves terve és a magyar ötéves terv összehangolása keretében az 1958 júniusában egyeztetett külkereskedelmi előirányzatok felemelését, mivel véleményük szerint „csak így biztosíthatjuk II. ötéves tervünk termelési és fejlesztési előirányzatainak további növelését, ami okvetlenül szükséges jelenlegi lemaradásunk felszámolásához”.⁶⁸ Az árucere-forgalmi egyezmény bővítése érdekében Münnich Ferenc és Kádár János 1959. június 10-én levéllel fordultak Hruscsovhoz. A bővítő tárgyalásokra vonatkozó kérést azzal indokolták, hogy a magyar gazdasági szakemberek szerint az előző évek tapasztalatai alapján lehetővé vált, hogy a második ötéves terv kidolgozása során nagyobb fejlődési ütemmel számoljanak.⁶⁹

A tárgyalásokra 1959. július 27. és augusztus 7. között került sor. Mint a beszámoló is említette, az a körülmény, hogy a bővítő tárgyalások kérdésében a párt és a kormány vezetői közvetlenül Hruscsovhoz fordultak, kedvezően hatott a tárgyalások menetére. Az 1958. júniusi megállapodáshoz képest az árucere-forgalmat 2,7 milliárd rubellel sikerült bővíteni. Az 1961–65-ös időszakra magyar részről javasolt bővítés így is csupán 53%-ban valósult meg. A tárgyaló küldöttség az elért eredményeket kielégítőnek tartotta, szerintük a népgazdaság fejlődésének tervezett üteme és célkitűzései fenntarthatók maradtak, de a kielégítetlenül maradt igények miatt a népgazdaság egyes területein (műtrágyaellátás, színesfém és hengereltacél, nyersolaj) a feszültségek fennmaradásával számoltak.⁷⁰

A magyar Külügyminisztérium a magyar–szovjet kapcsolatok 1960–61-re vonatkozó irányelveiben azt indítványozta, hogy csökkenteni kell az állandóan meg-megújuló segítségkérést a magyar gazdasági problémák megoldásához, mivel az utóbbi években nagyon megterhelték a szovjet felet.⁷¹ Ennek ellenére 1960 második felében ismét a szovjet vezetéshez fordultak, hogy – tekintettel a magyar fizetési mérleg problémáira – nyújtsanak segítséget olyan áru-

fajták szállításával, amelyeket egyébként kapitalista piacról kell beszerezni. Apró Antal beszámolója szerint a tárgyalások „elvtársias légkörben” folytak, s mintegy 110 millió rubelnyi többlétszállításra kapott a

67 MOL M-KS-288. f. 4/17. ő. e.

68 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 3. d. I-23.

69 MOL M-KS-288. f. 9/1959/23. ő. e.

70 MOL M-KS-288. f. 5/144. ő. e.

71 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/2-1960.

magyar fél ígéretet. Összességében az 1960-as gazdasági tárgyalások eredményeképpen az 1961-es árucserre-forgalmat 25%-kal sikerült emelni – ez a Szovjetunió és a többi szocialista ország viszonylatában a legmagasabb volt –, de még így is jelentősen alatta maradt a magyar várakozásoknak.⁷²

A magyar népgazdaság számára nehézséget okozott és a két ország közötti gazdasági kapcsolatokban némi feszültséget keltett az a szovjet felvetés, amely – a rubel értékének növeléséről hozott határozatból kiindulva – a rubel és a forint árfolyamának rendezését, valamint a Szovjetunió által nyújtott hitelek és klíringtartozások átszámítását javasolta. Az indítvány megtételekor szovjet részről hangsúlyozták, hogy ez egyik fél számára sem jelent majd sem hátrányt, sem előnyt.⁷³ Magyar részről meglehetősen idegességgel és értetlenséggel fogadták a forint–rubel átváltási kulcsra tett szovjet javaslatot. A problémát az okozta, hogy míg a forint aranytartalma változatlan maradt, a rubelét 4,4-szeresre növelték, viszont az árfolyamjegyzésnél szovjet részről nem az aranytartalomból indultak ki, hanem mechanikusan tízzel osztottak, ami gyakorlatilag a forint aranytartalmának leértékelését jelentette, s a forintot a dollárral szemben is leértékelte volna. Erre a magyar vezetés politikai okokból sem volt hajlandó. A magyar tárgyalási stratégia ezért arra irányult, hogy elérjék, az árfolyamot 1961. január 1-jétől seholy se jegyezzék, s közben kezdjenek tárgyalásokat a probléma megoldására.⁷⁴ Az ügyben Nyers Rezső 1960 végén megbeszéléseket folytatott Moszkvában, azonban nem sikerült megállapodásra jutnia. Kádár János javaslatára a Politikai Bizottság 1960. december 28-án olyan határozatot hozott, hogy az ügy rendezése érdekében közvetlenül az SZKP KB Elnökségéhez fordulnak.⁷⁵ Kádár 1961. január 2-án kelt levelére Hruscsov január 26-án válaszolt, s egyetértését fejezte ki azzal a magyar javaslatlal, hogy a rubel és a forint hivatalos árfolyamát a rubel új aranyalapjából kiindulva a két ország nemzeti bankjai rendezzék.⁷⁶

A rubel–forint vitában a magyar fél számára is elfogadható, kedvező megoldás született, hamarosan azonban újabb nehézségek jelentkeztek. Hruscsov 1961. január végén levéllel fordult a testvérpártokhoz, és a kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960. novemberi értekezletén elfogadott nyilatkozatra hivatkozva a hadseregek fegyverzetének korszerűsítését és a szervezeti rend megújítását indítványozta. A levél elismerte, hogy ez többletkiadásokat jelent majd az egyes országoknak, de kifejtette, hogy e nélkül nem biztosítható a hatékony védelem, és azzal érvelt, hogy „a jelen nemzetközi helyzet nem teszi lehetővé a rendszabályok hosszabb időre való elhatalosztását”.⁷⁷ A hadseregfejlesztés üteméről

és konkrét kérdéseiről 1961. február 15–16-án Czinege Lajos honvédelmi miniszter folytatott tárgyalásokat a VSZ Egyesített Fegyveres Erők Budapesten tartózkodó főparancsnokával, Grecsko marsallal. A Szovjetunió marsallja által javasolt korszerűsítés és átszervezés 1961 és 1965 között a terve-

⁷² MOL M-KS-288. f. 5/214. ő. e.

⁷³ Hruscsov erre vonatkozó 1960. május 3-i levelét lásd MOL M-KS-288. f. 9/1960/23. ő. e.

⁷⁴ MOL M-KS-288. f. 5/214. ő. e.

⁷⁵ MOL M-KS-288. f. 5/215. ő. e.

⁷⁶ A levélváltást lásd MOL M-KS-288. f. 9/1961/21. ő. e.

⁷⁷ Uo.

zethez képes 10,1 milliárd többletkiadást igényelt volna. Magyar részről úgy vélték, hogy a Grecsko marsall által javasolt fejlesztés anyagi terhei az ötéves tervbe nem építhetők be. Az MSZMP PB a kérdéssel kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy Magyarország nemzetközi kötelezettségeinek megfelelően maximálisan vegye ki a részét a szocialista tábor honvédő képességének erősítéséből, de ez a részvállalás nem haladhatja meg az ország gazdasági teherbíró képességét, mert az végső soron nem erősítené, hanem gyengítené honvédő képességét. Viszont késznek mutatkoztak a tervidőszak utolsó két évében (1964–65) a tervezetten túlmenő fejlesztésre.⁷⁸

1961 májusában azonban Kádár János és Münnich Ferenc miniszterelnök ismét közös levélben fordult Hruscsovhoz, és konzultációs lehetőséget, illetve segítséget kért a tőkés fizetési problémák megoldásához (szállítások bővítése, illetve hitelnyújtás és hitelek prolongálása).⁷⁹ A magyar kérésre ez alkalommal is pozitív válasz érkezett, ám az újabb segítségről és hitelkérésről az MSZMP KB Politikai Bizottságában is vita bontakozott ki, néhányan – elsősorban Kállai Gyula és Kiss Károly – kétségbe vonták, hogy feltétlenül szükség lenne rá.⁸⁰

Az 1961 júliusában négy hétig zajló tárgyalások során megbeszélést folytattak a második ötéves tervről, a magyar–szovjet gazdasági együttműködés fejlesztéséről, valamint a gazdasági segítségnyújtásról. Apró Antal beszámolója szerint tapasztalható volt a szovjet segítőkészség, de már a tárgyalások elhúzódása is mutatta, hogy – elsősorban a szovjet népgazdaság belső problémái miatt – nehezebb lesz a megegyezés, mint korábban. A magyar tárgyalóküldöttség minden erőfeszítése ellenére nem sikerült elérni a nyersanyagszállítások 672 millió rubellel történő felemelését, a második ötéves tervhez mindössze 191 millió új rubel segítséget kaptak, az igényeltnek csupán 28%-át.⁸¹

A magyar vezetés számára intő jel lehetett volna, hogy a megbeszélések során a szovjet tervhivatal szakértői több ponton bírálták a tervet, elsősorban az anyagellátás hiányosságai miatt, de Apró Antal szerint „rámutattak egy sor olyan hibára is, amelyet a tervekészítés során és a következő évek gazdaságpolitikájában, különösen az ipari termelés ütemét, a népgazdaság szerkezeti átalakítását és anyagellátását illetően figyelembe kell venni. Különösen az ipari termelés mértékét illetően, hogy tovább ne adósodjunk el, és tartalékainkat ne éljük fel.”⁸²

A tanulságok levonása azonban egyelőre váratott magára. A KGST-ben részt vevő kommunista és munkáspártok képviselőinek 1962. június 6–7-i moszkvai tanácskozásán a magyarokkal külön megbeszélést folytató Hruscsov már egyértelművé tette, hogy a szovjet gazdasági segítségnyújtásnak is vannak határai. Mondanivalóját nem

közvetlenül a magyaroknak címezte, de abból ők is érthettek. Hruscsov szerint véget kell vetni annak a helyzetnek, hogy az egyes országok népgazdasági terveiket 20–30%-os deficittel állítják össze, s utána konzultáció ürügyén a Szovjetuniótól pré-

⁷⁸ MOL M-KS-288. f. 5/223. ő. e.

⁷⁹ MOL M-KS-288. f. 9/1961/21. ő. e.

⁸⁰ MOL M-KS-288. f. 5/232. ő. e.

⁸¹ MOL M-KS-288. f. 5/237. ő. e.

⁸² Uo.

selik ki a hiányt. A szovjet pártfőtitkár kijelentette: „A Szovjetunió tovább nem lesz jó nagybácsi!”⁸³

Mindazonáltal a KGST tagországok kommunista és munkáspártjai képviselőinek 1962. júniusi értekezlete is szükségesnek tartotta a kétoldalú hosszúlejárátú megállapodások 1963–65-re szóló előirányzatainak bővítését. Az Országos Tervhivatal és a Külkereskedelmi Minisztérium által kidolgozott bővítési javaslatot júliusban adták át az illetékes szerveknek, amelynek alapján a tárgyalások szakértői szinten szeptember 18-án, a kormánydelegáció szintjén szeptember 25-én kezdődtek meg Moszkvában. Magyar részről olyan nyersanyagok szállításának bővítését kérték, amelyekből a Szovjetunió már az 1962-re vonatkozó áruszállítási megállapodás alapján nagyobb mennyiséget biztosított, mint amennyit az 1963–65. évekre a hosszúlejárátú kölcsönös áruszállítási megállapodás tartalmazott. Mindezt gépipari, könnyűipari és mezőgazdasági árukkal, mindenekelőtt főzelék- és gyümölcskonzerv szállításával kívánták ellentételezni.⁸⁴

Az 1962. szeptember–november között lezajlott bővítő tárgyalások és az 1963. évi árucere-forgalmi megállapodásról folyó megbeszélések azonban korántsem hozták meg a várt eredményt. Apró Antal már október 22-i, Kádárnak címzett levelében jelezte a nehézségeket: „Én már jó néhány tárgyaláson vettem részt, de ilyen nehéz és vontatott tárgyalásom még nem volt, majdnem minden tonna anyagért újból és újból fel kell lépni a különböző fórumokon.”⁸⁵ Apróéknak a korábban elért átlagosan 20%-os bővítéshez képest 1963-ban csak 8%-os bővítést sikerült elérni. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a kétoldalú árucere-forgalomban kialakult mintegy 50 millió rubel magyar aktívum következtében szovjet részről – a mérleg egyensúlyba hozása érdekében – korlátozták a magyarországi importot. Ez az intézkedés Magyarországon kapacitás-kihasználási és foglalkoztatási problémákat idézett volna elő, ezért azzal a kéréssel fordultak a szovjet kormányhoz, hogy járuljanak hozzá egyfelől az 1963. évi árucere-forgalom oldalanként 20-20 millió rubeles emeléséhez, másfelől 20 millió rubel értékű magyar áru átvételéhez a Szovjetunió által korábban nyújtott hitel határidő előtti visszafizetéseképpen.⁸⁶

A kedvezőtlen tendenciák ellenére a magyar párt- és kormányküldöttség 1963. júliusi moszkvai tárgyalásain a magyar népgazdaság szempontjából ismét – ha nem is teljes sikert – legalább részeredményeket elkönnyelhetett. A szovjet kormány késznek mutatkozott öt évre, évi 3%-os kamattal „biztonsági alap” képzésére 20 tonna aranyat Magyarország rendelkezésére bocsátani, és vállalta 100 ezer tonna kokszolható és 150 ezer tonna ún. energetikai szén terven felüli szállítását. Habár ez a magyar részről felvetett kéréseknek csak egy kisebb csoportját érintette, a szovjet kormány a függőben maradt ügyekben (a magyar gyapot- és rézszükséglet kielégítésének olyan módon történő növelése, hogy Magyarország részt vesz a termelésnövelést célzó szovjetunióbeli beruházásokban; a Dunai Vasmű-

⁸³ MOL M-KS-288. f. 47/732. ó. e.

⁸⁴ MOL M-KS-288. f. 5/277. ó. e.

⁸⁵ MOL M-KS-288. f. 47/732. ó. e.

⁸⁶ MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/2–1962.

vel kapcsolatos szovjet segítségnyújtás; az 1964–65. évi árucserre-forgalom növelése stb.) is készen állt a további tárgyalásokra.⁸⁷

A tárgyalásokat követően megkezdte munkáját a magyar kezdeményezésre létrejött magyar–szovjet együttműködési bizottság. A szovjet párt- és kormányküldöttség 1964. március végi–április eleji látogatását megelőzően már megkezdődött az 1966–70. évi népgazdasági fejlesztési elképzelések egyeztetése a két ország tervhivatala között, tárgyalások folytak a gépipar szakosításáról és a kooperációról, és elkezdtek a szovjet beruházásokban való magyar részvétel lehetséges módozatainak kidolgozását.⁸⁸

A gazdasági tárgyalásokon egyre gyakrabban jelentkező nézeteltérések nem ártottak a kétoldalú politikai kapcsolatoknak. 1960-ban a két nagykövet, Boldoczki és Stikov visszahívása hírének egyidejű közlése egyes vélemények szerint ugyan azt a benyomást keltette, mintha a magyar–szovjet kapcsolatokban esetleges hibák történtek volna,⁸⁹ erről azonban szó sem volt. 1963. március elején Kozlov, az SZKP KB egyik titkára a viszonyt a következőképpen jellemezte: „a jónak ugyan nincs felső határa, de pártjaink közötti kapcsolat ehhez a határhoz közel áll.”⁹⁰

Ennek vetett hirtelen véget Hruscsov 1964. októberi, Kádár számára mindenképpen váratlan leváltása. Kádár az SZKP KB plénumának időpontjában a magyar párt- és kormányküldöttség élén Lengyelországban tartózkodott; ott érte Brezsnyev telefonhívása, amelyben lakonikusan közölte vele Hruscsov leváltásának tényét, s ismerte Kádár Hruscsovhoz fűződő baráti viszonyát, igyekezett a magyar pártfőtitkárt megnyugtatni, hogy a magyar–szovjet kapcsolatokban nem történik változás, s a személyes barátság is változatlan marad.

Kádár, akit a közlés váratlanul és minden bizonnyal hideg zuhanyként ért, ekkor még érdemben nem reagált, információ hiányában nem is reagálhatott a hallottakra. Azt azonban kérte, hogy Gyenyiszov budapesti szovjet nagykövet tájékoztassa a történekről a magyar pártvezetés tagjait, és ő is kapjon részletesebb tájékoztatást még lengyelországi tartózkodása alatt. A magyar vezetést Biszku Bélán keresztül Andropov, majd a Budapestre érkező elnökségi tag, Grisin informálta, Kádár János pedig a varsói szovjet nagykövettől, Arisztovtól kapott valamivel bővebb tájékoztatást.

Kádár az újabb, de még mindig meglehetősen szűkszavú információk ismeretében mondta el beszédét hazaérkezésekor a Nyugati pályaudvaron, amely egyértelmű kiállás volt Hruscsov és az általa követett politikai irányvonal mellett. Az SZKP KB döntésével szembeni nyilvános fellépését azonban nem csupán és nem elsősorban a megbuk-

tatott szovjet pártfőtitkárval való személyes barátság motiválta. Kádárt a személyi változáson túl mindenekelőtt az izgatta – s aggodalmának a szovjet nagykövettel folytatott beszélgetései során minduntalan hangoztatott –, hogy változatlan marad-e a szovjet bel- és külpolitikai irányvonal.⁹¹ Nem zárhatta ki, hogy abban az esetben,

87 MOL M-KS-288. f. 5/304. ó. e.

88 MOL M-KS-288. f. 5/329. ó. e.

89 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 3. d. I-23.

90 MOL M-KS-288. f. 9/1963/12. ó. e.

91 Lásd a Kádár és Gyenyiszov 1964. október 20-i és 24-i beszélgetéséről készült feljegyzéseket. AVP RF f. 077. op. 47. papka 230. gy. 8.

ha a Szovjetunióban a keményebb vonal hívei kerülnek hatalomra, aktivizálódnak az ő belső ellenzéke is.

Kádár 1964. október 24-i találkozásuk alkalmával említette Gyenyiszov nagykövetnek, hogy Brezsnyevtől meghívást kapott, amivel még november folyamán élni is kíván. A személyes találkozóra készülő Kádár azzal nyilván tisztában volt, hogy Brezsnyev nem könnyen felejt el a Hruscsov melletti nyílt színvallást. Annak is tudatában volt azonban, hogy mind politikai, mind gazdasági megfontolásokból jó viszonyt kell ápolnia az új szovjet vezetéssel is.⁹²

A tervezett utazás előtt, november 2-án Kádár egy feljegyzést juttatott el a PB tagjainak, amelyben öt pontban ismertette azokat a kérdéseket (a Hruscsov leváltásával kapcsolatos magyar álláspont, a pártközi kapcsolatok, a nemzetközi munkásmozgalom kérdései, az SZKP külpolitikai irányvonalával kapcsolatos elgondolások, a magyar-szovjet kapcsolatok és együttműködés kérdései), amelyeket a találkozás alkalmával fel kívánt vetni. Mint személyes problémát szóba akarta hozni a vele szembeni bizalom kérdését is. Véleménye szerint, miután az SZKP KB Elnökségében olyan személyek kaptak helyet, akik korábban bizonyos kérdésekben vele szemben foglaltak állás (elsősorban az 1956. november eleji és 1957. tavaszi, személyével kapcsolatos véleménykülönbségekre utalt), tisztázni szeretne volna, hogy az új vezetőknek vannak-e vele szemben politikai fenntartásaik. Kádár számára ez a kérdés morális kihívást jelentett, s erről mindenképpen beszélni akart az új szovjet vezetéssel, még abban az esetben is, ha „most ez pillanatnyilag tovább zavarná viszonyunkat a szovjet elvtársakkal”.⁹³

Hruscsov melletti szimpátiáját tüntetően azzal is kifejezésre akarta juttatni, hogy látogatásakor egy láda almát vitt Hruscsov-nak (akinek szerinte az életfogytig jár), s a vezetőknek szánt ajándékok között Nyina Hruscsovának is volt egy csomag. (Ennek átvételekor az SZKP KB külügyi osztályának munkatársa, Ivanov állítólag meglepetésében a szemüvegét is levette.⁹⁴ A kapcsolat később sem szakadt meg velük. Kádár 1969-es moszkvai látogatásakor Kádár tolmácsa, Barta Istvánné a GUM áruház különtermében találkozott Hruscsov feleségével, s az akkor kért gyógyszerrel Kádár a moszkvai magyar nagyköveten keresztül juttatta el Nyina Hruscsovának.⁹⁵) Kádár arra sem volt hajlandó, hogy a Szovjetunióban kiadás előtt álló korábbi beszédeiből kihúzza Hruscsov nevét, inkább a kézirat visszavételét fontolgatta.

⁹² Az utóbbinak az adott külön hangsúlyt, hogy Nyers Rezső éppen november 2-án terjesztette be az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának javaslatát a Szovjetunióanál törlesztendő hitelek részbeni prolongálására. A feljegyzés szerint Magyarország hiteltörlesztési kötelezettségei 1965-ben az éves szovjet exportnak mintegy 12%-át tették ki, s ennek az előterjesztő szerint a magyar nép gazdaság képtelen volt eleget tenni. Amennyiben szovjet részről elfogadták volna a Speciális I. és Speciális II. keretében felvett hitelek visszafizetésének elhalasztását 1970 utánra, és hozzájárultak volna a 14 millió rubeles előtörlesztés összegének az 1965. évi törlesztési kötelezettségből való leírására, az mintegy 41 millió rubellel csökkentette volna a magyarok 1965-ös törlesztési kötelezettségét. MOL M-KS-288. f. 5/349. ó. e.

⁹³ MOL M-KS-288. f. 5/349. ó. e.

⁹⁴ MOL M-KS-288. f. 5/351. ó. e.

⁹⁵ MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

Komócsin Zoltánnak a PB-ülésen tett azon megállapítását, miszerint nagyon nehéz lesz elérni azt, hogy „az a teljesen egyértelmű szinkron, ami megvolt addig a magyar–szovjet politikában helyreálljon sőt ez bizonyos fokig lazul”, senki nem vitatta.⁹⁶

A Külügyminisztériumban a Szovjetunióval való kapcsolatokért felelős I. Területi Főosztály ezzel egyidejűleg készítette el javaslatát a magyar–szovjet kapcsolatok továbbfejlesztésére. A dokumentum készítői szerint a magyar diplomáciának Hruscsov leváltását követően is arra kell törekednie, hogy „konkrét javaslatokban is megmutatkozzon az az álláspontunk, hogy a Szovjetunióval való baráti kapcsolatok számunkra létfontosságúak, és ezeket valóban tovább kívánjuk erősíteni”.⁹⁷ A feljegyzés kitért arra, hogy a Szovjetunióban bevezetésre kerülő takarékosági intézkedések minden bizonnyal a szovjet–magyar külkereskedelmi kapcsolatokban is éreztetik majd hatásukat, ezért célszerű megvizsgálni, hogy a már korábban kialakított magyar elképzelések az új helyzetben reálisak-e, s a jövőben esedékes kétoldalú tárgyalásokra különös gonddal kell felkészülni. Ígéretet tett arra, hogy az osztály és a moszkvai magyar nagykövetség figyelemmel kíséri a Szovjetunióban zajló politikai folyamatokat, és a szükséges következtetések levonása érdekében jelzi, illetve értékeli a változásokat, felhívta azonban a nagykövetség munkatársainak a figyelmét arra, hogy kerüljenek minden Hruscsov felmentését, illetve a felmentés módszerét érintő vitát.

Kádár a látogatást eredetileg a november 10. és 20. közötti időpontra tervezte, közben azonban kiderült, hogy a testvérpártok legmagasabb szinten képviseltetik magukat az októberi forradalom moszkvai ünnepein, ezért „erkölcsi kényszerből” az előrehozott látogatás mellett döntött. A moszkvai november 7-i ünnepeket követően lezajlott tárgyalásokon Kádár kijelentette, hogy a tisztázó eszmecsere után az MSZMP nem akar többet a kérdéssel foglalkozni. Ezt szovjet részről megnyugvással fogadták, s Brezsnyev a jó kapcsolatok változatlanóságát bizonyítandó jelezte: teljesítik a 200 ezer tonna takarmány szállítására vonatkozó magyar kérést. Ezt az ígéretet Koszigin is megerősítette Apró Antalnak az 1964. november végi gazdasági tárgyalások alkalmával.⁹⁸ A december 7-én véget ért tárgyalásokon a szovjet fél – annak ellenére, hogy Koszigin miniszterelnök szerint ők maguk is nehéz helyzetben vannak – késznek mutatkozott a magyar kormány november 3-i levelében foglalt egyéb kérések részbeni teljesítésére is: hozzájárultak 25 millió rubel hitel prolongálásához (az eredeti kérés 40 millióra vonatkozott) 1968–70 közötti törlesztéssel, valamint ígéretet tettek a terven felül kért nyersanyagból 14,5 millió rubel értékű áru leszállítására (az eredeti kérés 45 millióra vonatkozott). A tárgyalásokról készített magyar összefoglaló szerint a megbeszélések alkalmával szovjet részről nagy segítőkészséget és jóindulatot tapasztaltak, de szemmel látható volt az is, hogy a szovjet fél maga is súlyos belső problémákkal küszködik, elsősorban a lakossági ellátás terén.⁹⁹

⁹⁶ MOL M-KS-288. f. 5/349. ó. e.

⁹⁷ MOL SZU TŰK. 101. d. IV-20/1965.

⁹⁸ MOL M-KS-288. f. 47/735. ó. e.

⁹⁹ MOL M-KS-288. f. 5/354. ó. e.

A szovjet vezetés gesztusa azt mutatta, hogy Hruscsov leváltása után is komolyan gondolják a két ország (és a két veze-

tő) közötti szívélyes baráti kapcsolatok fenntartását. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes november 27-én Gyenyiszov nagykövettel folytatott beszélgetése során „szigorúan bizalmas” formában arról tájékoztatta partnerét, hogy Kádárra nagyon nagy benyomást gyakorolt az új szovjet pártvezetővel való találkozás. Erdélyi azt állította, hogy a PB zárt ülésén Biszku Béla, Nemes Dezső, Gáspár Sándor és Szirmai István gyakorolt nyomást Kádárra az SZKP KB októberi határozatának elítélését illetően. A külügyminiszter-helyettes által elmondottak egyetlen szépséghibája, hogy egy szó sem volt igaz belőle. Azt egyelőre nem tudjuk, mi motiválta az események ilyen utólagos beállítást, mindenesetre ez a közlés lehetővé tette Kádár számára, hogy presztízsvesztés nélkül kihátráljon korábbi állásfoglalása mögül.¹⁰⁰ Erdélyi fellépése nem is maradt eredmény nélkül, a szovjet nagykövet már a beszélgetést követő napon közölte Kádár Jánossal a jó hírt: Brezsnyev és Podgornij elfogadták a magyarországi vadászatra szóló meghívását abból a célból, hogy megerősítsék a személyes kapcsolatokat az MSZMP KB és a magyar kormány vezetőivel.¹⁰¹

A kötetlen találkozóra végül 1965 februárjában került sor. Krjucskov, a budapesti szovjet nagykövetség egykori titkára, ekkor már az SZKP KB nemzetközi osztálya magyar szektorának vezetője, aki maga is elkísérte a szovjet vezetőket, elég részletes leírást ad a találkozóról. Brezsnyev és Kádár először a kialakult rítus szerint kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik belső helyzetéről, hangsúlyozták a két ország közötti barátság további erősítésének szándékát, majd a hivatalos rész lezárása után Kádár vadászatra hívta vendégeit. Krjucskov memoárja szerint a vadászatot követő vacsora már némileg oldottabb hangulatban zajlott le, s Kádár alkalmasnak találta az időt arra, hogy szóba hozza a magyar reform ügyét. Krjucskov szerint Brezsnyev nem vitatkozott, habár konkrét válaszokat nem adott, s azzal az ígérettel hátrította el az ügyet, hogy ezekre a kérdésekre egyszer majd feltétlenül visszatérnek.¹⁰²

A találkozóval mindkét részről elégedettek voltak, s az SZKP KB nemzetközi kapcsolatok osztályának munkatársa is úgy érezte, hogy a magyar–szovjet kapcsolatok visszatértek a rendes kerékvágásba. Zavaró tényező 1967-ig nem is volt érzékelhető. 1965 áprilisában, a harmadik ötéves terv összeállításakor a korábbiakhoz hasonlóan ismét a szovjet segítségre építettek a tervezők.¹⁰³ Mivel a tervhivatalok között folyó egyeztetés során a magyar igények és a szovjet elképzelések között mintegy 300 millió rubelnyi eltérés mutatkozott, a Politikai Bizottság jóváhagyásával Kádár április 29-én levélben fordult az SZKP KB-hoz. Kádár kötetlen eszmecserét javasolt, amelynek során a nemzetközi kommunista mozgalom és a külpolitika időszerű kérdései mellett a harmadik ötéves terv problémáinak megvitatására is javaslatot tett. A konkrét magyar igényeket a levél melléklete tartalmazta, s azok a következők voltak: a Szovjetunió az 1966–70-es években további 300 millió rubel összértékű áruszállítást irányozzon elő Magyarországra felé, nyújtson 400 millió rubel értékű hitelt (ennek egy része az ebben az időszakban jelentkező

¹⁰⁰ AVP RF f. 077. op. 47. papka 230. gy. 8.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Krjucskov (2003) 76–78. p.

¹⁰³ MOL M-KS-288. f. 5/ 364. ő. e.

mintegy 300–350 millió rubel magyar hiteltartozás prolongálása lett volna, a további 50–100 millió rubelt új, beruházási jellegű hitel folyósítása formájában kérték), valamint a Goszbank (szovjet állami bank) a már rendelkezésre álló 20 tonna arany hitelfedezeten túlmenően további 50 tonna arany hitelfedezettel álljon a Magyar Nemzeti Bank rendelkezésére arra az esetre, ha a tőkés piacon fizetési nehézségeink keletkeznének.¹⁰⁴

Az 1965. május 23–29-én Moszkvában lezajlott tárgyalások¹⁰⁵ a gazdasági kérdéseket illetően részsikert hoztak: az 1966–70-es évekre a Szovjetunió mintegy 1900 millió rubel értékű nyersanyag és félkész áru szállítását vállalta; az ezen felül kért további 300 millió rubeles áruszállításból 120 milliós többletszállításra tett ígéretet, a 400 millió rubelnyi hitelkérésből 250 milliót teljesítettek, az arany hitelfedezet helyett pedig felajánlották, hogy a Szovjetunió nyugati bankjaiban Magyarország részére nyitott 60 millió dolláros hitelkeretet felemelik 85–90 millióra.¹⁰⁶ Az eredmény gazdaságilag így is kielégítőnek tűnt.

Szovjet részről most is akadtak olyanok, akik túlzottnak ítélték a Magyarországnak nyújtott segítséget. Kisebb diplomáciai zavart okozott és a szovjet nagykövetet többszöri kínos magyarázkodásra készítette Pavlov 1965. novemberi kijelentése. A Komszomol első titkára budapesti látogatásakor a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat érintve azt mondta, hogy a Szovjetunió Magyarországnak 17-szer annyi árut szállít, és bizonyos áruféléségeket csak szívességből vesz át.¹⁰⁷

¹⁰⁴ MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

¹⁰⁵ A megbeszéléseken a gazdasági kérdések mellett szó volt a vietnami helyzetről, a Rapacki-tervről, a Varsói Szerződés szervezeti működésének megújításáról és a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről is. Lásd Kádár János tárgyalási jegyzetét, valamint a küldöttség beszámolóját a PB előtt. (MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka és MOL M-KS-288. f. 5/367. ó. e.) A tárgyalások értékelését lásd: Földes (2001b) 105. p.

¹⁰⁶ MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

¹⁰⁷ MOL M-KS-288. f. 5/380. ó. e. A nagykövet szerint Pavlov azért ragadtatta magát ilyen kijelentésekre, mert helytelenül értelmezte Bíró József külkereskedelmi miniszterhelyettesnek a *Népszabadság* 1965. október 11-i számában megjelent interjúját. A cikk nagyra értékelte a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok eredményeit és a Szovjetunió részéről Magyarországnak nyújtott segítséget. A Komszomol első titkára feltehetőleg az interjúnak azzal a részével volt elégedetlen, amelyben Bíró József arra a kérdésre válaszolt, hogy milyen árákon kereskedünk a Szovjetunióval.

1966 folyamán több alkalommal is sor került Kádár és Brezsnyev kétoldalú találkozójára. Ezekben a megbeszéléseken a kölcsönös tájékoztatás mellett a nemzetközi kérdések megvitatása dominált, a kétoldalú politikai és gazdasági kérdéseket a rendelkezésünkre álló feljegyzések szerint nem vagy alig vitatták. Semmi nem utalt arra, hogy a szovjet félnek kifogásai lennének a magyarországi belső folyamatokat illetően. Az első komolyabb konfliktusra 1967 elején került sor. A magyarországi gazdasági reform előkészítésével összefüggésben a párt Gazdaságpolitikai Bizottsága az MSZMP PB számára készített előterjesztésében javaslatot tett az ország csatlakozására a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz. A belépés politikai következményei miatt a Gazdaságpolitikai Bizottság kormányzintű konzultációt javasolt a szovjet féllel, s a

további lépéseket ennek eredményétől tette függővé.¹⁰⁸ A konzultációt június 26-án és 27-én folytatták le Moszkvában, s a PB-nek készített jelentés szerint „a megbeszélések jó, elvtársi légkörben folytak”. A tárgyalópartnerek abból az alapállásból indultak ki, hogy a belépés ügyében a döntési jog a magyaroké. A felvétel kérdésében a szovjetek nem foglaltak egyértelműen állást, s azt kérték, hogy arról folytassanak további egyeztetést. Ugyanakkor azonban nem rejtették véka alá aggályaikat sem: attól félték, hogy az IMF-fel szemben vállalt kötelezettségek letérik Magyarországot a szocialista nemzetközi együttműködés útjáról, s mivel a szervezetekben az amerikai gazdasági térhódítás eszközét látták, féltették a túlzott függéstől Magyarországot, ráadásul szerintük a magyarok túlbecsülték a belépés gazdasági előnyeit.¹⁰⁹ A nem egyértelmű szovjet álláspont ellenére a szovjet ellenérzéseknek voltak más jelei is. Ilku Pál és Gyemicsev júniusi megbeszélése során, amikor arról esett szó, hogy az imperialisták a szocialista országok elleni támadás súlypontját ideológiai területre helyezik át, Gyemicsev annak a véleményének adott hangot, hogy: „Az imperialista támadás eredményessége több ideológiai kérdés tisztázatlan voltára vezethető vissza. Nem véletlen, hogy csaknem valamennyi szocialista országban a gazdasági irányítás rendszerének reformján dolgoznak. E reformok elméleti alapjai ugyanakkor nincsenek kidolgozva. A kapitalisták ezt tudják, és ki is használják, erősen kihangsúlyozva propagandájukban, hogy e reformok lényegében a kapitalista rendszerhez való visszatérést jelentik.”¹¹⁰

Az egyértelmű és határozott szovjet állásfoglalás kimondására a magyar kormányküldöttség 1967. november 27–29-én Moszkvában folytatott tárgyalásain került sor. A megbeszélések során a magyar küldöttséget vezető Fock Jenő kezdeményezésére bizalmas jellegű külön megbeszélésre került sor közte és Koszigin miniszterelnök között. Fock Jenő annak a véleményének adott hangot, hogy habár minden jelentős politikai kérdésben egyetértenek, mind a nemzetközi munkásmozgalom, mind a külpolitika területén összehangoltan cselekszenek, nem elég szilárd a magyar vezetés iránt a bizalom. Fock kérte a magyar helyzet jobb megértését és figyelembevételét, s azt, hogy ennek ismeretében legyenek teljes bizalommal a magyarok iránt. Fock Jenő a katonai terhek túlzott mértékét, az NSZK-hoz való magyar viszony kérdését és a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás ügyét vetette fel mint olyan kérdéseket, amelyeket illetően a bizalom hiányát érezte. Koszigin az SZKP KB elnökségének tájékoztatása után tért vissza a kérdésre, s miután Fock továbbra is kitartott véleménye mellett, a megbeszélések meglehetősen feszült légkörben zajlottak le. Ennek során a szovjet fél következetesen tartotta magát ahhoz az állásponhoz, hogy az IMF-be és a Valutalapba való belépés kérdését együtt kell megbeszélni a többi szocialista országgal, mert az nemzetközi politikai jellegű kérdés, és nem egy ország gazdasági ügye. Fock Jenő a határozott visszautasítást látva a magyar vezetésnek azt mondta, hogy nem lenne helyes konzultáció nélkül továbblépni a belépés előmozdítására.¹¹¹

¹⁰⁸ MOL M-KS-288. f. 5/420. ó. e.

¹⁰⁹ MOL M-KS-288. f. 24/1967/7. ó. e.

¹¹⁰ MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

¹¹¹ MOL M-KS-288. f. 5/441. ó. e.

A kétoldalú kapcsolatokat azonban az 1968-as év állította igazi próbatétel elé. A csehszlovákiai történésekkel összefüggésben a két vezető kapcsolattartása is sokkal intenzívebbé vált, Brezsnyev egyre gyakrabban élt a „telefondiplomácia” eszközeivel (volt olyan nap, amikor kétszer is telefonált), az információs anyagok gyakoribb cseréjére és számos két- és többoldalú konzultációs megbeszélésre került sor. Ennek során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a két vezető között az események hátterét, jellegét és a megoldási módot illetően is jelentős véleményeltérések vannak.¹¹² Nézetkülönbségek mutatkoztak ugyanakkor más, közvetve a magyarországi reform sorsát befolyásoló kérdésekben is. Erre való tekintettel a magyar vezetés 1968 májusában úgy döntött, hogy levélben fordul az SZKP vezetéséhez, és protokollmentes, nem hivatalos kétoldalú megbeszélést javasolt. A levéltervezet ennek szükségességét azzal indokolta, hogy: „A kétoldalú magyar–szovjet kapcsolatokban is, de még inkább a nemzetközi problémák, a szocialista országok között felmerülő kérdések megítélésében és kezelésében olyan lényegbevágó eltérést látunk mind tartalmi, mind a módszerek vonatkozásában az Önök és a mi állásfoglalásaink és magatartásunk között, amelyek bennünket nyugtalanítanak... Nálunk olyan benyomás alakult ki, hogy a mi elvi-politikai állásfoglalásainkkal, a módszerekre ajánlott javaslatainkkal szemben meg nem értés, fenntartás, sőt bizalmatlanság jelentkezik az Önök részéről, ugyanakkor az eltérő vélemények és módszerek kérdésében nem győznek meg bennünket arról, hogy az Önök magatartása lenne a helyes.”¹¹³ Kádár János és Komócsin Zoltán végül azonban mégis visszakozott, és a kényes kérdéseket feszegető levél elküldésének elhalasztását javasolta. A PB-t arra kérték, hogy a végleges döntés meghozatalakor mérlegeljék, hogy a csehszlovákiai helyzet miatti ideges légkör és a magyar kormányküldöttség hivatalos útját megelőző időpont alkalmas-e a levél elküldésére, s a problémák felvetésének ez-e a leghelyesebb módja.

A PB mindenesetre úgy határozott, hogy a továbbiakban is nagy figyelmet kell szentelni a fontos kérdésekben mutatkozó nézeteltéréseknek, amelyek zavarják a SZKP-val és más testvérpártokkal való együttműködést, a kérdést a PB-n belül napirenden kell tartani, s azt alkalmas időpontban és módon az SZKP-nál szóvá kell tenni. A PB megvizsgálálandónak tartotta, hogy a nézetkülönbségeket kiváltó problémák közül me-

lyeket lehet a magyar párt- és kormányküldöttség júniusi moszkvai látogatása alkalmával a hivatalos tárgyalási témák közé felvenni.¹¹⁴

Az 1968. június 27. és július 4. között lezajlott megbeszéléseken a rendelkezésünkre álló dokumentumok tanúsága szerint egyik fél sem említett „problémás” kérdéseket, mind Kádár, mind Brezsnyev pozitívan értékelte a kétoldalú kapcsolatokat.¹¹⁵ Ezek a protokolláris megnyilvánu-

¹¹² A kérdés legalaposabb feldolgozására lásd Huszár (1998).

¹¹³ MOL M-KS-288. f. 5/456. ő. e.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Az Erdélyi Károly által készített összefoglaló szerint a kétoldalú kapcsolatok áttekintésekor Kádár a következőket mondta: „...viszonyunk tiszta, egészséges, elvtársi. Elégedettek vagyunk kapcsolataink alakulásával politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. Minden fel-tétel megvan együttműködésünk további fejlesztésére.”

lások azonban korántsem fedték a valóságot. A csehszlovákiai helyzet kialakulásának okait és az egyes fázisok megítélését illetően Kádár véleménye továbbra is eltért a hivatalos szovjet állásponttól. Az 1968. július közepén a szovjet vezetőkkel a Krímben folytatott megbeszéléseiről az MSZMP Központi Bizottságának és a Minisztertanácsnak augusztus 23-án, zárt ülésen adott közös beszámolója azonban nem a csehszlovákiai eseményekkel összefüggésben érdemel figyelmet, hanem azért, mert a csehszlovákiai helyzetértékelés kapcsán és ürügyén az 1956 utáni magyar helyzetet és annak szovjet megítélését és „kezelését” is szóba hozta; a XX. kongresszus szellemére és (nevének említése nélkül) a hruscsovi politikai gyakorlatra való utalásokkal ravaszul és taktikusán bírálta a szovjet vezetést.¹¹⁶

A csehszlovákiai helyzet értékelésével kapcsolatos különvéleményének a KGB elnöki minőségében 1968. december elején Budapestre érkező Jurij Andropovval való találkozója alkalmával is hangot adott. A beszélgetésnek ez alkalommal is volt a magyar-szovjet viszonyt érintő mozzanata. Kádár János – visszautalva Walter Ulbrichtnak a varsói találkozón elhangzott azon megállapítására, hogy Csehszlovákia után Magyarországon a sor – szóba hozta a bizalom kérdését. „A részleges véleményeltérés ellenére, miután mi mindig értettük és tiszteltük az SZKP-t, bennünk nem maradt semmi. Kell, hogy ez fordítva is így legyen. Ha ez nem így lenne, az rossz lenne nekünk, rossz lenne az ötöknek.” A hat és fél óras, nyílt eszmecsere ellenére az álláspontok nem közeledtek.¹¹⁷

Egy 1969. február elején kelt magyar diplomáciai elemzés a politikai, gazdasági, kulturális kontaktusok száma, gyakorisága és szintje tekintetében 1968-at rendkívül intenzív évnak értékelte, nem rejtette azonban véka alá, hogy a kétoldalú együttműködés mellett a kapcsolatokban bizonyos feszültség volt érezhető. A feszültségek a dokumentum készítője szerint több területen érzékelhetőek voltak: az árucseres-forgalomban tapasztalt negatív jelenségek miatt mindkét oldalon az indokoltnál nagyobb nyugtalanság volt tapasztalható, egyre több jel mutatott arra, hogy a Szovjetunióban a legkülönbözőbb szinteken meg nem értéssel fogadják a magyar gazdaságirányítási reformot, a magyarok viszont úgy érzik, hogy a szovjetek nem minden esetben tanúsítanak kellő megértést sajátos magyar problémáikat illetően, míg a szovjet félben olyan benyomások keletkeztek, hogy a magyarok egyes külpolitikai lépéseik tervezésekor nem veszik kellően figyelembe a szocialista tábor, illetve a Szovjetunió érdekeit. Mindezek a korábban megnyilvánuló teljes és feltétlen bizalom bizonyos mérvű csökkenéséhez vezettek. A legnagyobb aggodalmat azonban azt keltette, hogy vajon a szovjet belpolitika viszonylagos megmerevedése nem vezet-e áttéte-

Breznjev hasonló értékelést adott: „Pártjaink, kormányaink, népeink között igazi barátság, kölcsönös megértés van, s ez így lesz a jövőben is.” MOL M-KS-288. f. 5/460. ő. e.

¹¹⁶ MOL M-KS-288. f. 4/94. ő. e. Kádárnak az ülésen elhangzott beszédét többször idézi és elemzi Huszár (1998) 253–257. p.

¹¹⁷ MOL M-KS-288. f. 7/44 és XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka. A Kádár és Andropov 1968. december 6-i beszélgetéséről készített feljegyzést lásd Vida közread. (1995).

lesen vagy közvetlenül a magyar belső helyzet alakulásával szembeni negatívabb hozzáálláshoz.¹¹⁸

1969. január 25-i keltezéssel született egy „Elgondolások a szovjet–magyar kapcsolatok távlati fejlesztésének megalapozására” című dokumentum „a Szovjetunió belső gazdasági problémái és az azok csökkentésére Magyarországon meglévő lehetőségek” mérlegelése alapján, amely abból indult ki, hogy a szovjet fél felé olyan „politikai gesztust” kell tenni, „amely megmutatná, hogy Magyarország nemcsak segítségért fordul a Szovjetunióhoz, hanem szerény lehetőségeihez mérten megpróbál hozzájárulni a szovjet elvtársak gondjai megoldásához”. Készítői úgy vélték, a legcélszerűbbnek az látszik, „ha e politikai gesztust Kádár elvtárs tenné meg, aki a tőle megszokott közvetlenséggel és azzal a képességével, amellyel szándékai őszinteségét éreztetni tudja”, kifejtene a magyar „segítségnyújtás” konkrét lehetőségeit.¹¹⁹

Arról dokumentumok hiányában nincs tudomásunk, hogy e „politikai gesztus” megtételére sor került-e, s ha igen, mikor és milyen körülmények között. Kádár János 1969. február 5. és 10. közötti szovjetunióbeli látogatása során (a zavidovói rezervátumban vadászott a szovjet vezetőkkel) az útról készített, rendelkezésünkre álló feljegyzés tanúsága szerint az előbbi konkrét kérdéseket nem érintették. A magyar–szovjet kapcsolatokat áttekintve Kádár ismét azt hangsúlyozta, hogy azok „elviak, tiszták, egészségesek. Mi őszinte módon, nyílt szívvel vagyunk a szovjet elvtársak iránt. Mindig össze tudjunk hangolni pozíciónkat, lépéseinket.” Hasonló módon barátinak és őszintének nevezte a kapcsolatokat Brezsnyev is, s hozzátette: „A Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Népköztársaság a szovjet kommunisták hű szövetségese minden kérdésben. Ezt a viszonyt óvnunk, erősíteniünk kell a jövőben is.”¹²⁰

Beigazolódott azonban az 1969. januári feljegyzésben emlegetett, a szovjet politika megmerevedésével kapcsolatos félelem. A Kádár személyével szembeni bizalmatlanság az SZKB KB Elnökségében nem oldódott, és 1969-től szaporodtak azok a jelek, amelyek arra utaltak, hogy a magyarországi reform egyre kevésbé tetszik a szovjet

vezetésnek. Habár vannak olyan feltételezések, miszerint a szovjet vezetésben felmerült, hogy a „különutas” Kádárt is meneszteni kellene,¹²¹ ő végül is a helyén maradt, de azon az áron, hogy cserébe fel kellett áldozni a magyar reformot és annak legkövetkezetesebb híveit.

¹¹⁸ XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

¹¹⁹ Uo. A „segítségnyújtás” konkrét formájában Magyarország felajánlott volna kétmilliárd forint (50 millió rubel) értékű könnyűipari terméket azzal, hogy a Szovjetunió döntésére bízzák, mivel és mikor akarják ellentételezni, és kilátásba helyezték, hogy a Szovjetunió ilyen jellegű gondjain a későbbiekben is készek rendszeresen segíteni. Ezen kívül a magyar távlati tervekhez kért réz, cellulóz, műtrágya többletszállítás lehetővé tétele érdekében felajánlottak kb. 200 millió rubel nagyságrendű beruházási hozzájárulást.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Lásd Huszár (2003) 236. p.

IRODALOM

- BARÁTH MAGDOLNA–FEITL ISTVÁN (közread.): Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról (1958. április). *Múltunk*, 1993. 4. sz. 163–188. p.
- BARÁTH MAGDOLNA–FEITL ISTVÁN–NÉMETHNÉ VÁGYI KAROLA–RIPP ZOLTÁN (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 5. kötet. 1956. november 14.–1957. június 26.* Budapest, 1998, Napvilág.
- BÉKÉS CSABA: Magyar–szovjet csúcstalálkozók 1957–1965. In Litván György (szerk.): *Évkönyv 1998. VI.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 143–183. p.
- BÉKÉS CSABA: Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztaltárgyalások 1989-ben. Hetedik kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum. 792–825. p.
- FÖLDES GYÖRGY: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001[a], Rubicon–Aquila. 103–113. p.
- FÖLDES GYÖRGY: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001[b], Rubicon–Aquila. 88–94. p.
- FURSZENKO, A. A. (glav. red.): *Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. Tom 1. Csernovije protokolnijje zapiszi zaszedanyij. Sztenogrammi.* Moszkva, 2003, ROSSZPEN.
- GÁL ÉVA–HEGEDŰS B. ANDRÁS–LITVÁN GYÖRGY–RAINER M. JÁNOS (szerk.): *A „Jelcin-dosz-szié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet.
- HUSZÁR TIBOR: 1968. *Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.* Budapest, 1998, Szabad Tér.
- HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1989. június. 2. kötet.* Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth.
- HUSZÁR TIBOR (szerk.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Budapest, 2002, Osiris.
- KRJUCKOV, VLADIMIR: *Licsnoje gyelo.* Moszkva, 2003, Ekszmo–Algoritm-knyiga.
- NÉMETHNÉ VÁGYI KAROLA–SIPOS LEVENTE (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1. kötet. 1956. november 11–1957. január 14.* Budapest, 1993, Intera Rt.
- NYEVSZINSZKIJ, L. NY.–CSELISEV, I. A.: *Do doktrinalnüh osznovah szovjetszkoj vnyesnej polityiki v godi „holodnoj vojni”.* In L. Ny. Nyezsinszkij (red.): *Szovetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985). Novoje procstyenyije.* Moszkva, 1995, Mezsdunarodnije odnosenyija.
- ORLIK, I. I. (red): *Centralno-vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka. I. tom. Sztanovlenyije „realnovo szocializma” 1945–1956.* Moszkva, 2000, Nauka.
- RADVÁNYI JÁNOS: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik.* Stanford, 1972, Hoover Institution.

- SMELJOV, B. A. (red.): *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka. Tom 2. Ot sztabilizacii k kriziszu 1966–1989.* Moszkva, 2002, Nauka.
- SZEREDA, VJACSESZLAV–SZTIKALIN, ALEKSZANDR (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából.* Budapest, 1993, Móra.
- SZEREDA, VJACSESZLAV–SZTIKALIN, ALEKSZANDR (red.): *Szovjetszkij Szojuz is vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Moszkva, 1998, ROSSZPEN.
- VIDA ISTVÁN (közread.): Feljegyzés Kádár János és J. V. Andropov 1968. decemberi beszélgetéséről. *Társadalmi Szemle*, 1995. 1. sz. 84–94. p.
- ZUBOK, VLAGYISZLAV M.: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság. In *Évkönyv 1996/1997. V.* Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 55–66. p.